

Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan, **Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri**

Sadi Başoğlu, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0009-0004-0287-9431

E-Posta: sadibasoglu@gmail.com

Özet

Louis Auguste Blanqui 19. yüzyıl Fransası'nda kendisiyle anılacak bir hareket ve siyaset yordamı yaratmıştır: Blankizm. Devrimci düşünce literatüründe belli bir yer edinmiş bu siyaset ekolü sonraki tarihlerdeki başka hareketleri tanımlamak için bile olsa güncelliğini korumaktadır. Blankizm kitle hareketi yerine katı ve gizli bir örgütlenmeyi, iktidarın fethi için komployu, devrimin nesneliliği karşısında özneliliğini öne çıkarmış; hafızalarda da böyle yer etmiştir. Bu genel kabuller yanında Blankizm geçmişten bugüne sıklıkla Jakobenizmle birlikte anılmaktadır. Diğer taraftan özel olarak Blanqui'yi inceleyen araştırmacılar Fransız devrimciyi başka nitelemeler ve belli sıfatlarla birlikte bir Jakoben olarak tanımlamaktadır. Elinizdeki çalışmada Blanqui'ye getirilen Jakoben nitelemesinin ne kadar yerinde ve açıklayıcı olduğu sorgulanmaktadır.

Fransız devrimcinin fikriyatında onun ontolojik kabullerine ve tarih kavrayışına özel bir önem atfederek bir Jakobenizm tahliline gidildiğinde meselenin üç düzlemde ele alınabileceği görülmektedir. Bunlardan ilki Jean-Jacques Rousseau'nun siyasal düşünceleri ve Jakoben toplumsal ideallerle şekillenen radikal bir Fransız cumhuriyetçiliğinin Blanqui'deki yansımasıdır. Blanqui 1848'den sonra söz konusu cumhuriyetçiliğin düşünsel ve tarihsel kaynaklarıyla arasına mesafe koymasına karşın bu damar onda hep muhafaza edilmiştir. Ne var ki, Fransız devrimciye atfedilen Jakobenliğin önemli bir bileşeni olan bu radikal cumhuriyetçilik Blanqui'yi çağdaşlarından ayıran, onu özgün kılan bir nitelik değildir. Blanqui'nin tanıklık ettiği 19. yüzyıl Fransası'nda bu cumhuriyetçiliğin çok daha Ortodoks takipçileri vardır. İkinci düzlem 1793-1794'te, Jakobenlerin iktidarda olduğu kesitte ortaya koyulan siyasetin bütününe Blanqui'nin uzaktan bir bakışıdır. Blanqui orada, komünizmin kuruluşunu gerçekleştirecek iktidarın uygulamasını öngördüğü kimi pratikleri görmüştür: Karşı-devrime karşı terör, büyük zenginlik düşmanlığı ve bir savaş durumunda vatanın topyekûn savunulması. Blanqui 1848 ardına bunları düşünürken Jakobenlerle herhangi bir angajmandan kaçınmış, geriye öznesi belirsiz bir 1793-1794 anlatısı bırakmıştır. Üçüncü düzlem doğrudan dönemin aktörlerine Blanqui'nin bakışı ve burada tuttuğu taraf ve bunlardan hareketle kendi gelecek iktidar tahayyülü üzerinedir. Bu düzlemde herhangi bir Jakobenlik

1376 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

açısından en ayırt edici nitelikler ve pratikler karşısında Blanqui'nin anti-Jakoben bir konumlanışı vardır.

Sonuç olarak, bu üç düzlem birlikte düşünüldüğünde Blanqui için yapılan Jakobenlik tariflerinin sınırlı bir açıklayıcılığa sahip olduğu görülmüştür. Dahası bunlar Fransız devrimcinin tarihsel Jakobenler eleştirisini, bu anti-Jakobenizmin önemli nedenlerini ve sonuçlarını ıskalama riski taşımaktadır. Blankizm ve Jakobenizm Blanqui'nin praksisinden başlamak üzere ayrı şeylerdir ve bu hâllerıyla anlamlı ve kıymetli gözükmektedirler.

Anahtar kelimeler: Blanqui, Blankizm, Jakobenizm, Fransız Devrimleri, Marksizm.

Dedicated to Mehmet Ali Ağaoğulları, **A Jacobinism Analysis: Blanqui and His Revolutions**

Abstract

Louis Auguste Blanqui created a movement and a political way bearing his name, Blanquism, in the 19th century France. This political eole continues to be relevant in revolutionary thought literature, at least to identify other subsequent movements. Blanquism brings forward strict and secret organisation instead of mass movement, conspiracy for conquering the power, subjectivity of revolution over its objectivity; and is imprinted on the memories as such. Beside these general acceptances, Blanquism is mentioned from past to present with Jacobinism. On the other hand, researchers which especially studied Blanqui define him as a Jacobin with other characterisations and particular adjectives. In this article, it is aimed to question to what extent it is appropriate and explanatory to characterize Blanqui as a Jacobin.

When Jacobinism is analysed in the French revolutionary's thoughts, while a particular importance attached to his ontological acceptances and history conception, it seems that the topic can be discussed on three planes. First one is the reflection on Blanqui of a radical French republicanism which is formed with the political thoughts of Jean-Jacques Rousseau and the Jacobin social ideals. Even though Blanqui kept his distance from intellectual and historical resources of the republicanism in question after 1848, this aspect had always been preserved in him. However, this radical republicanism, which is an important element of Jacobinism attributed to Blanqui, is not a special qualification that distinguishes him from other contemporaries. There are far more Orthodox followers of this republicanism in the 19th century France that Blanqui bore witness to. Second plane is Blanqui's distant view to the politics that were executed in 1793-1794, when the Jacobins were in power. Blanqui saw there some of the practices which he foresees that would be applied by the power in construction of communism: terror against counter-revolution, hostility to great wealth and total defence of

motherland in case of a war. While thinking these after 1848 Blanqui avoided any engagement with the Jacobins and left a narrative of 1793-1794 without a subject. Third plane is on Blanqui's view directly on the agencies of the period, his side therein, and based on these, his own imagination of future power. On this plane, Blanqui has an anti-Jacobin stance against the most distinctive characters and practices in terms of any Jacobinism.

Consequently, these three planes considered together, the definitions of Jacobinism regarding Blanqui seem to have a limited power of explanation. Furthermore, they pose the risk of missing the French revolutionary's criticism of the historical Jacobins and the significant reasons and consequences of this anti-Jacobinism. Blanquism and Jacobinism are different things, starting from Blanqui's praxis, and they are meaningful and precious as such.

Keywords: Blanqui, Blanquism, Jacobinism, French Revolutions, Marxism.

Giriş

Fransız devrimci Louis-Auguste Blanqui (1805-1881) daha hayattayken adıyla anılacak bir gelenek yaratmış ve bu eğilim özgünlüğü ölçüsünde devrimci literatürde varlığını korumuştur: Blankizm. Bu yazıda 1789'la başlayan Fransız Devrim Çağının ikinci devriminden, 1830 Temmuz Devrimi'nden itibaren yapıcılarında olagelmış ihtilalcinin kuram ve pratiğine onun Jakobenliği üzerinden bir yaklaşım geliştirmeye çalışılacaktır. Yazıda bütünlüklü bir Blanqui kavrayışına sahip olduğu iddiası taşınsa da hayatı mücadelelerle geçmiş bir ihtilalcinin dört başı mamur bir temsilinin yapılmayacağı belirtilmelidir. Blanqui gibi tarihte ve kuramda yer etmiş bir figürün kimi özelliklerinin altı çizilecek ve ona dair önemli bir yerleşik kabul, Blanqui'nin Jakobenliği sorgulanacaktır.

Blanqui üzerine çağdaşlarından başlamak üzere gelişkin bir literatür oluştuğu söylenebilir. Bunun yanında bir de tartışmalar vardır. Doğrudan Blanqui ve Blankistlerden öte, bir kategori olarak Blankizmin sosyalist mücadele ve düşünce tarihlerinde teşkil ettiği kendine has yerin mahiyetine dair konumlanışlar başından bu yana zıtlıklar içermiştir. Örneğin Blankizmin Marksizmle ilişkisi 20. yüzyıl ortasında Fransız Komünist Partisi'nde bir ayrılığa neden olabilmıştır. Örneğin Vladimir Lenin'in (1870-1924) bir Blankist olup olmadığı sorusu kimi yazarlar ve çevreler açısından hâlâ günceldir.

Elinizdeki yazının sorunsalının oluşumunda Walter Benjamin'in (1892-1940) başlatıp Daniel Bensaïd'in (1946-2010) devam ettirdiği özgün Blankist konumlanışın, Fransız devrimciye ve tabii kendilerine tuttuğu ışığın bir

motivasyon olduğu belirtilmelidir. Benjamin'in özgün yorumu esasen 1871 Paris Komün'ünün hemen öncesinde tutuklanan Blanqui'nin, Komün'ün yenilgisinin ardından hapiste yazdığı *Yıldızlardan Ebediyete* kitapçığından filizlenmiştir. Siyasetle doğrudan bir ilişkisi olmayan metin Blanqui'nin evrenin yapısı ve işleyişi üzerine düşüncelerinden mütevellittir; Benjamin'in deyişiyile yaşlı devrimcinin “fantazmagorisi”dir. Kitap yine Benjamin'e göre “yüzyılın fantazmagorilerini son ve kozmik bir fantazmagoriyle, ama aynı zamanda da bütün ötekilere gizliden yöneltilmiş, çok acı bir eleştiriyi içeren bir fantazmagoriyle taçlandır[mıştır]” ([1927-1940] 2002: 105).

Yıldızlardan Ebediyete metnine son kısımda, tarihsel bağlamına gelindiğinde ve kısacık değinileceği belirtilerek devam edilebilir. Önce Benjamin ve ondan hareketle Bensaïd, Blanqui'de bir modernizm eleştirisi yanında; Marksizme hâkim olan tarihsel yasalar, zorunluluklar fikri karşısında bir tür devrim olumsuzluğunu ve kendi mesiyani devrimlerini bulmuştur. İradeyi merkeze alan bir devrim öznelliği fikri Marx ve Engels'ten başlamak üzere ve ekseriyetle yanlışlığına işaret edilerek Marksist literatürde işlenmiştir. Burada Blanqui'nin komploculuğu belli başlı temalardan biridir. Elinizdeki metinde bu külliyyatın bir dökümü verilmeyeceği gibi, Benjamin-Bensaïd'in aykırı bakışı da özel olarak incelenmeyecektir. Buna mukabil iki entelektüelin yaklaşımının, Blanqui'nin anlaşılmasında çok önemli olduğu iddia edilecek bir şeyi, onun ontolojik kabullerini düşünmeye çağırdığı yine belirtilmelidir.

Çağdaş Blanqui okuyucularından Peter Hallward, bir yönüyle Benjamin'in ve *Yıldızlardan Ebediyete*'nin Blanquisi'nin iradeci “çatallanmalar”la (*bifurcations*) rehabilitasyonu olarak nitelenebilecek çalışmasında, şöyle bir yaklaşım geliştirmiştir:

Blanqui bir yanda yasa-bağımlı doğa küresini, diğer yanda ise insanın düşünsel kapasiteleri ve özgürlüğünü ayıran bir çeşit düalizmi benimseme eğilimindedir. ... Blanqui'nin düalizmi mutlak olmaktan uzaktır ve Kant'ın numenal ya da doğaüstü boyutu benzeri bir şeye başvurmayı içermez. Kendisinden önce Rousseau gibi Blanqui de bir bedeninden kurtulmuş *libre arbitre* ya da 'özgür irade'nin soyut, metafizik bir nosyonuna -sosyal dezavantajın kurbanlarına yersiz ahlaki suçlama getirmeye hizmet eden bir 'fantezi'- her tür spiritüalist ya da dinsel başvurmayı reddediyordu. (2014: 37)

Hallward'ın bu düalizm tahlili pek çok şeyi açıklayabilecek bir model sunar gibi görünmektedir. Öte yandan, ikiliğin insani tarafının varoluşunu öyle veya böyle tanımlayan ve belirleyen “yasa”ların ne olduğu/olabileceği sorusunu

gündemden düşürmemektedir. Bu meselede bu satırların yazarınca en ikna edici ve özlü olduğu düşünülen açıklama ve bir başlangıç noktası Alan B. Spitzer'de (1925-) bulunmuştur:

Blanqui'nin notlarına 1868 tarihiyle düşülmüş bir pasaj, toplumsal gelişimin ideal ve maddi boyutları arasındaki ilişkiye dair aldığı temel konumu kayda geçirmiş gibidir. Aşağıdaki paragrafın pratik içerimlerini kabul etmek, Blanquiciliği anlamak için çok önemlidir:

'Yoksulluğun tek bir sebebi vardır o da cehalettir; cehalet tüm ikincil sebeplere yol açan ilk sebeptir. Kapitalizm ve tüm diğer sömürü biçimleri gibi yoksulluğun maddi sebepleri sadece kitlelerin cehaleti yüzünden vardır.'

Bu saptama, Marx'ın 'insanların varlığını belirleyen şey bilinç değildir, aksine toplumsal varoluşları bilinçlerini belirler' şeklindeki ünlü varsayımının peşinden, kurumların niteliğinin 'insan zihninin ilerlemesi denen şeyden' yola çıkılarak kavranamayacağı ve bunların 'yaşamın maddi koşullarına kök salmış' olduğu şeklindeki ifadesinin tam tersidir. ([1957] 2013: 50)

Marx'ın kök nedeninin "tam tersini" benimsemesi Blanqui'nin değerinden düşürmek zorunda değildir; pekâlâ böyle bir ontolojik kabulde de harikalar yaratılabileceği iddia edilebilir. Nitekim, tekrar altını çizmek adına, şu söylenmelidir: Yukarıdaki aktarımdan sezilebilecek idealizm, yine Spitzer'in deyişiyle Fransız devrimcinin "felsefi materyalizmin militan bir taraftarı olsa da aslında İdea'yı politik, toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin temel sebebi olarak" ([1957] 2013: 50) görmesi, onu anlamak için önemli bir başlangıç noktasıdır.

Elinizdeki metnin derdinin ve tezlerinin oluşumunda daha merkezde olan meseleyse Blanqui'nin hakkıyla ve hatta gereğinden fazla Fransız olmasına vesile olan, 1789'la başlayan devrimci dönemle kurduğu tarihsel, kuramsal ve stratejisine kaynaklık eden siyasal ilişkidir. Bu bağ Blanqui'nin kendisidir ve ona dair tüm sözler de illaki akılda tutulmalıdır.

Bu çalışmayı tetikleyen ikinci Blanqui yorumu ise onun bir tür Jakoben olduğu yönündedir. Örneğin Philippe Le Goff yakın zamanlı çalışmasında, Blanqui'nin "bir neo-Jakoben komünist, mutlak sosyal eşitliğin yiğit bir siyasi militanı olarak belki de en iyi şekilde anlaşılabil[ceğini]" (2015: 7) belirtmiştir.¹ Kendisinin tanımına düştüğü dipnotta belirttiğine göre bu "neo-Jakoben komünist" tanımı Alan B. Spitzer'in "Jakoben Komünizm" ve Peter Hallward'ın "neo-Jakoben" kullanımlarının bir birleşimidir.

Jakobenizm ve Blankicilik ayrı kategoriler olarak alınabildiği, birbirinden başka şeyleri ifade edebildiği için varlığını koruyor olsa gerek. Fakat yine de Blanqui ve temsil ettiği eğilimleri gösterebilmek için Jakoben sıfatına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada, Jakobenizm ve Blankizm kavramlarının ve Blanqui'nin hatrına Fransız devrimciye bir Jakobenlik tahlili amaçlanmaktadır. Böyle bir çabayla iki tarihsel pratikten ve sonraki zamandan süzülen ve çoğu zaman olduğu gibi üzerinde uzlaşılmayan kavramların tanımları yönünde bir katkı sunulması ümit edilmektedir.

Okuyucunun denileceklerin mahiyet ve gayesini takip etmesini kolaylaştırmak adına en sonda söylenecek şeyi baştan ortaya koyabiliriz: Blanqui'nin Jakobenliği üç düzlemde ele alınabilir. İlki, Büyük Fransız Devrimi'nden öğrenilmiş bir halk egemenliği ve aydın yurttaş projesidir. Bir diğer deyişle Jean-Jacques Rousseau'nun (1712-1778) kuramı ve Maximilien Robespierre'le (1758-1794) özdeşleştirmesi hiç de zor olmayan bir Jakoben Cumhuriyet idealidir. İkinci düzlem Jakoben Cumhuriyet pratiğinin dışarıdan bir görünüşü ile ilişkilendirilebilecek, Blanqui'nin kendi iktidar sonrası tahayyülü üzerinedir. Burada Büyük Devrim'in en radikal kesitinin içsel ilişkileri yok, karşı-devrim karşısında sergilediği pratik vardır: Karşı-devrime karşı terör, halkın topyekûn devrim ve vatan savunmasına çağırılması ve ortak çıkarlar için büyük zenginliğin karşıya alınması. Son düzlem ise merkezdeki siyasi mücadeleler ve burada Robespierre'le anılan Jakoben çizginin pratiğine bakıştır. İlerleyen sayfalarda bu şekilde tanımlanacak bu üç düzlemle Blanqui'nin Jakobenliği tahlil ve tayin edilmeye çalışılacaktır.

Radikal Bir Fransız Cumhuriyetçiliği

Blanqui, pek tabii, 1830'u 1789'la, 1848'iye hem 1789 hem de 1830'la birlikte düşünmüştür. Temmuz Devrimi bir saman alevi gibidir, önceki yüzyılın devrimi yıllara yayılmışken burada birkaç gün söz konusudur. Sonuçları düşünülünce Blanqui gibi sıkı cumhuriyetçilerin heveslerinin kursaklarında kaldığı kestirilebilir. Yirmilerin sonlarındaki ihtilalcinin 1832'de yaptığı durum değerlendirmelerinde Büyük Devrim'in halkçılığının çok tanıdık sesi duyulur, düşünme biçimleri izlenir. Halkın kişileştirildiği, kendi başına değer yaratan bir töz olarak idealize edildiği görülür. 1830 Devrimi'nin gerçek yapıcısı halk üç günlük mücadelenin ardından "aynı anda püskürtülmesine rağmen yine de egemence davran[mış], yumuşamaktan vazgeç[miştir]" ([1832] 1990: 39). Bu kabulün de etkisiyle Blanqui yeni bir devrim beklentisini korumaktadır.

Louis-Philippe hükümeti onların içini rahata kavuşturmamaktadır. Bu hükümet, istediği kadar Restorasyon'u kopya etsin, yurttaşları baskı altında tutsun,

kamu düzeni hayranlarının gözünde, ayaklanmanın getirdiği lekeleri silmeye çalışsın: O üç günlük korkunç günlerin anısı peşini bırakmamakta, onu etkisi altına almakta; halka karşı başarıyla sürdürülen bir savaşımın 18 ayı, halkın bir tek zaferini olsun karşılayamamaktadır. Savaş alanı hâlâ halkın elindedir ve çoktan eskimiş olan bu başarı, iktidarın tepesinde Demokles'in kılıcı gibi asılı durmaktadır. Herkes, kılıcın ipi ha koptu ha kopacak diye bakıp durmaktadır. Yurttaşlar, iki ilke Fransa'yı birbirinden ayırmaktadır: 'Yasallık' ilkesiyle, halkın egemenliği ilkesi. ([1832] 1990: 42)

Öte yandan Temmuz halk açısından bir kere kaybedilmiştir.

[Halkın] barikatlardan çıkması gereken yönetim doğrultusundaki dileklerinde Bonapartçılık ve Cumhuriyet vardı. ... Yeni sarayın avlularında yerleşen 10-15 bin burjuva, kralın parayla tuttuğu ajanların buyruğu altında, 'Efendi'yi coşkuyla selamladılar. Halka gelince, geliri olmadığı ve sarayların pencereleri önünde aylak aylak dolaşma olanakları olmadığı için, kendi işliklerinde kaldılar. Ama halk, bu komplonun suç ortağı olmadı hiçbir zaman. O komplo ki, öfkesinin ve öç duygusunun etkilerini yönetecek nitelikte insanlar bulsaydı, cezasız kalmazdı. Önderlerinin ihanetine uğrayıp, yandaşlarınca terk edilince, 1815'teki gibi, kuşuklar içinde, ağzını açmadı. ([1832] 1990: 37-38)

Pasajda sezdirilen, "bir para aristokrasisinin parya durumuna soktuğu yiğit ve akıllı insanlar[ın]" ([1832] 1990: 19) eksikliğidir. "Kavga öylesine kısa sür[müştür] ki; doğal önderleri, başarısını yürütecek olanlar, kalabalık içinden çıkmaya vakit bulama[mışlardır]" ([1832] 1990: 36). Böyle olunca Blanqui'nin işaret ettiği "komplo" ve "ihanet" Temmuz Devrimi'nin kaybedilmesine neden olmuştur. 1830 Devrimi Blanqui'nin en temel dertlerinden birine, muzaffer olabilecek bir devrimin başkalarına yâr olması sorununa kaynaklık edecektir: "[N]asıl olur da halk gücünün böylesine ansızın, böylesine korkunç bir biçimde kendini göstermesi hiçbir sonuca varmaz? Halkın tek başına yaptığı bu devrim, burjuvazinin tekelci rejimine son veren, halk çıkarlarının ve gücünün başlangıcı olması gereken bu devrim, nasıl olur da, sonuç olarak, orta sınıfın zorbalığını kurar, işçilerle köylülerin yoksulluğunu artırır ve Fransa'yı çamura batırır?" ([1832] 1990: 36).

Blanqui, bu metinlerde özellikle göze çarpmakla birlikte, ihtilalci kariyeri boyunca halk ve proletarya sözcüklerini birbirlerinin yerine kullanmıştır. Sömürücü sınıftan değilse, bir dükkân sahibi de veyahut bir köylü de proletaryanın parçasıdır. Buna mukabil alıntılarının kaynağı olan 1830'ların başlarındaki yazılarında ince bir sınıfsal analiz vardır. Konumuzun fırsat tanımadığı bu yordam

Marx'inkine belirli ölçüde yakın sonuçlar verebilmektedir. Fakat Blanqui'ninki siyasal tarihten soyutlanmakla kalmıştır; ekonomi politiğe ve toplumsal tarihe gerek duymamıştır. Le Goff 'un deyişiyile: "Blanqui'nin sınıf savaşı tarifi, tarihsel materyalizmin elbette daha sonra toplumsal ilişkileri belirlediğini geliştireceği üretim tarzının tarihsel evriminden değil, siyasal tarihten çıkar. Bu yüzden Blanqui hiçbir zaman üretimin, değişimin ve ekonomi politiğin genel bir eleştirisini aramamıştır" (2015: 253).

Bu satırların hemen ardından yazar, Blanqui'nin 1830 değerlendirmeleri için şu yargıda bulunmuştur: "Dahası Blanqui'nin gözünde 1789'da başlayan cumhuriyetçiler ve kralcılar arasındaki mücadele Fransa'da ve genişletirsek Avrupa'da hâlâ temel mücadele çizgisidir." Yukarıda aktarılanlar ve bu çalışmada karşılaşılan diğer 1830'lar metinlerinde Blanqui'nin Fransa okumasının, Le Goff'un bu yargısından daha gelişkin bulunduğu belirtilmelidir. Enteresan bir gözlem olarak yeri gelmişken şu da söylenmelidir: Blanqui kariyerinin ilerleyen yıllarında bu dönemdeki siyaset okuma tekniğinin üzerine pek bir şey koyamadığı hissi vermektedir. Bunun aksi, pekâlâ siyasi tarihten yola çıkan bir yöntemin ötesine geçmeden de -ki Blanqui ilerleyen yıllarda iktisadı da gündemine almıştır- sağlanabilecek bir şeydir.

Temmuz Devrimi ve takip eden yıllarda Blanqui'yi Büyük Devrim'in Jakobenlerinin ve Fransız düşüncesinde onların kendilerine en yakın buldukları filozofun mirasçısı olarak görürüz. Blanqui 1834'te tarafını şöyle belli etmektedir:

Materyalist ve nefret dolu Yahudilere karşı İsa'yla, Avrupa feodal tiranlarına karşı Gregory VII'yle, kibirli ve baskıcı soyluluk ve sefahatte kaybolmuş ruhbana karşı Rousseau'yla, açgözlü tüccar kitesine, imansız ve yasadışı spekülâtorlere, baba katili kaçakçılara ve Judas gibi otuz gümüşe insanlığını satacaklara karşı Robespierre'le beraberiz.

... Tek cümlede, biz her yerde ve her zaman ezilenleyiz, ezene karşıyız ve Saint-Just'le birlikte 'sefiller dünyanın efendileridir' diyoruz. ([1834] 2016a)²

Blanqui'nin Rousseau ve Robespierre'le kurduğu bu yoldaşlığın teorik temeli yukarıda aktarılan 1832 pasajlarındaki "halk egemenliği" fikridir. Jakoben Cumhuriyet'in siyasal ve toplumsal programının çıkış noktası olan Rousseauculuk komünist Blanqui'nin erken dönem politik -iktisadi değil- projesinin en azından başlangıç noktasıdır. Fransız devrimcinin bir biyografisini yazmış Doug Enaa Greene belirli ölçüde haklı olarak, Blanqui'nin bu evredeki fikirlerinin çağdaşı "sol-kanat cumhuriyetçiler ve Jakobenler"den ayrı bir görüntü sergilemediğini ifade etmiştir (2017). Öte yandan Blanqui bir komünisttir ve bu, çağdaşı "sol-

kanat cumhuriyetçiler ve Jakobenler”in ötesine bakmayı gerektirir. Bu noktada komünizmle komployu birleştiren bir siyaset geleneği olarak (Spitzer, [1957] 2013: 131) Blanqui’nin öncülleri sayılabilecek Gracchus Babeuf (1760-1797) ve onun dostu Philippe Buonarroti’nin (1761-1837) Jakobenlere yönelik tutumuna değinmek yerinde olacaktır. Bu aynı zamanda Blanqui’deki gelenekten kopuşun üzerine düşünmenin de olanağını sunacaktır. Babeuf 1793-1794’te Jakoben iktidarına soldan muhalefet edenlere yakındır; ancak, Jakobenlerin düşüşünden sonra yaşananlara bakarak nedamet getirmiş, onların tarihsel hakkını ve büyüklüğünü teslim etmiştir.³ Jakobenler iktidardayken bir Jakoben, ardından bir komünist ve Babeuf’ün Eşitler Komplosu’nun bir üyesi olan ve 1830’lara kadar bu geleneği sürdüren Buonarroti Rousseau ve Robespierre’e bağlılığını ömür boyu muhafaza etmiştir (Buonarroti, 1836 [1828]; Eisenstein, 1959: 120, 123, 144, 155). O hâlde, Büyük Devrim’den Blanqui’nin devrimci kariyerinin başlarına uzanan komünist ve komplocu Babeuf-Buonarroti hattı ile Blanqui’nin 1830’lardaki Jakobenleri sahiplenen duruşu arasında bir süreklilikten bahsedilebilir.

Burada bir parantez açılmalıdır. Önceki paragrafın başında “Blanqui’nin erken dönem politik -iktisadi değil- projesinin en azından başlangıç noktası” Rousseauculuktur denilmişti. İktisadi değildir, çünkü Blanqui Rousseau ve Robespierre’le yoldaş olduğu bu dönemde de onların küçük mülkiyete dayalı toplumsal eşitlik kurgu ve idealini aşmıştır: “Eşitlik, toprak dağıtımı değildir. Toprağın sonsuzca parçalara ayrılması, aslında, sahiplik hakkında hiçbir değişiklik yapmaz. Çalışmanın kendisinden değil, çalışma araçlarının sahipliğinden gelen zenginlik, sömürü yeteneği ayakta kaldığı sürece, yeniden büyük servetler oluşturarak, çok geçmeden sosyal eşitsizliği tekrar kurar” (Blanqui, [1834] 1990: 56). Yani mülkiyetin eşit hâle getirilmesi, herkesin kendisine kadar mülkünün olması toplumsal sorunların çözümünü vermeyecek, belirli bir süre sonra eşitsizlik kendisini yeniden yaratacaktır. Greene de Blanqui’nin bir adım sonraki fikirlerinin artık Jakoben mülkiyet rejimi tahayyülünden uzaklaşıp, açık bir şekilde sosyalist bir yola girdiğine işaret etmiştir (2017).

Blanqui gelecekteki felsefi, siyasal eklemlenmelerinin/dönüşümlerinin de sonucunda kuramsal bir düzeyde Rousseauculuk, pratikte ise Jakoben bir cumhuriyetçilik olarak ifade etmekten imtina edecek olsa da; bu radikal Fransız cumhuriyetçiliği onda yaşamı boyunca muhafaza edilmiştir. Hallward ve Le Goff, Fransız devrimcinin bu yönünden hareketle yeni bir Blanqui bakışı geliştirme çabasıdır. İkili, Rousseau’nun düşüncesinden başlattıkları siyasal irade (*political will*) ile şekillenen bir devrimci gelenekte Jakobenlerle Marx arasında kritik bir halka olarak Blanqui’yi düşünmüştür (örneğin Le Goff, 2015: 187).

Böyle bir gelenek tanımlama işi anlamlı ve değerlidir. Ne var ki Marx'ın Rousseau ve Jakobenlerle ilişkileneceği Blanqui'yi tanımasından önce gerçekleşmiştir (Başoğlu, 2021).

Le Goff *August Blanqui'nin Militan Siyaseti* çalışmasında Blanqui-Rousseau ilişkisini şu şekilde tanımlamıştır:

Pek çok açıdan Rousseau Blanqui'nin en açık entelektüel öncülü olarak durur. Mülkiyet, sosyal eşitsizliğin temelleri, yasanın görelliliği, aydınlanmış liderin ve yeni bir sosyal beden kuruluşu için halk eğitiminin gerekliliği, bir ulus ve siyasi kurum olarak halkın, aktif genel iradenin gerçekten özgür ve eşit bir toplumun temeli oluşu -pek çok hayati noktada Blanqui'nin pozisyonu Rousseau'nunkine aşırı derecede yakındır. Şimdi sunulan birçok politik benzeşime karşın, bu iki figür arasında karşılaştırma şaşırtıcı derecede eksiktir. (2015, 32-33)

Bu açıklama Blanqui'deki Rousseau etkisi için aydınlatıcıdır. Elinizdeki metnin başında söylendiği gibi Blanqui, Spitzer, Hallward ve Le Goff gibi okuyucularınca farklı eklerle birlikte Jakobin olarak tanımlanmıştı. Jakobin nitelemesi bir yönüyle Le Goff'un literatürde eksikliğini belirttiği Blanqui-Rousseau ilişkisinin içerimlerini de barındırdığı için uygun görülmüş izlenimi vermektedir. Blanqui'nin Rousseau'ya bu "aşırı derecede yakın"lığı ona söz konusu Jakobinliğin atfedilmesinin bir kaynağıdır. Diğer yönüyle o Büyük Devrim'in çocuğudur. Ondaki Fransız cumhuriyetçiliği Jakobin Cumhuriyet'in devrimci hafızalarda ve Fransız kültüründe bıraktığı bakiyenin bir tezahürüdür. Fransız devrimcide içselleşen bu bilinç bir yerden sonra o kadar doğal ve kendiliğindedir ki onda Rousseau'nun adı yukarıda kendisinden aktarılan pasaj ve birkaç örnek dışında pek geçmez.⁴ Blanqui'nin Rousseauculuğuna Büyük Devrim'den bağımsız bir şekilde ulaşamaz.

Bu vurguların nedeni, Devrim'le birlikte Fransız cumhuriyetçiliğinin temel bir kaynağı hâline gelen Rousseauculuğun sonraki devrimci kuşakların tamamına olmasa da -örneğin tahmin edilebileceği gibi Proudhonculuk dışında kalanlardandır- büyük çoğunluğuna sirayet etmiş olmasıdır. Yani Blanqui bu konuda özgün değildir. Onun çağdaşı çok daha Ortodoks ve açık Rousseaucular vardır. Örneğin Le Goff'un ifade ettiği Rousseauculuk klasik hâliyle Blanqui'den daha çok -Blanqui'nin bir sonraki devrimiyle, 1848'le baş düşmanı hâline gelecek- 1848 Jakobinlerinde, kendilerinin değişiyiyle *Montagne*'da (Dağ) karşılık bulmuştur.

1848 Şubat Devrimi'yle dokuz yıllık esaretten kurtulan Fransız devrimci soluğu

derhâl Paris'te alır. “*Hôtel de Ville*'in adamları”⁵ arasında ılımlılar yanında bu *Montagne*'in şefleri, devrimi yapan Paris proletaryasının pek sevdiği yeni Jakobenler vardır. Tarih 25 Şubat'tır, yani devrimin henüz üçüncü günüdür. Bırakın en büyük beklenti olan sosyal devrim yönünde kararları, cumhuriyetin ilanı bile gecikmiştir. Blanqui sezdiği ihanet kokusuna karşın itidal çağrısında bulunarak şunları söylemiştir:

Bugün, politik alanda hüküm giyerek burjuvazinin gözünde tehlikeli sayılan kimseleri iktidara getirmek istersek, taşra korkulara kapılır, *Terreur*'ü [Terör], Konvansiyon'u anımsayıp, kaçak Kral'ı geri çağırmaya kalkar belki de. Muhafız alayı, aslında istemeye istemeye suç ortağı olmuştu sadece. ‘Yaşasın Cumhuriyet’ bağırırlarıyla yapılmasına göz yumduğu şeyleri, yarın bozabilecek olan birtakım korkak tüccarlardan oluşmaktadır o. *Hôtel de Ville*'in adamlarını bırakın, yetersizlikleri içinde kalsınlar: Güçsüzlükleri, çöküşlerinin şaşmaz belirtisidir. Elllerinde bir günlük bir güç var. Bizim elimizdeyse halk var, halkı, tıpkı eskiden Jakobenlerin örgütlediği gibi, örgütleyebileceğimiz kulüpler var. Birkaç gün daha beklemesini bilelim; o zaman devrim bizim olacaktır! ([1848] 1990: 67)

Bu birkaç günde yeni bir gündem açılacaktır. Geçici Hükümet tüm Fransızları temsil edecek bir meclis ve hükümeti belirleyecek genel oya dayalı bir seçim takvimi belirlenmesi kararı almıştır. Bu anda yukarıda çizilen cumhuriyetçilikle görünürde çelişkili ama özde tutarlı bir ses duyulur: Blanqui ardı ardına kaleme aldığı bildirimlerle seçimlerin ertelenmesini ister ([1848] 1990: 72-77). Devrimin Paris dışına sirayet edecek, toplumu aydınlatacak yeterli zamana ihtiyacı vardır. Bu tavırla 1793'te Kral'ın yargılanması üzerine meclis tartışmalarındaki *Montagne*'in duruşu arasında bir paralellik kurulabilir. Dağlılar Kral'ın yargılanmasının karşı-devrimin bir zaferine dönüşebileceğini öngörerek başta Jirondenlerin itirazlarına karşı ‘bu iş burada çözülmelidir’ demiştir. II. Cumhuriyetin ilk haftalarındaysa “60 yıldan beri, karşı-devrim tek başına sesleniyor Fransa'ya” diyen bir Blanqui vardır ([1848] 1990: 72). Halkın doğru kararı verebilmesi için biraz da devrimi dinlemesi gerekmektedir.

Sokağın belirli periyotlarla hareketleneceği Paris'te Şubat günleri sonrası ilk hareket İçişleri Bakanlığı görevindeki *Montagne* şefi Alexandre Auguste Ledru-Rollin'i (1807-1874) protesto eden, burjuvalardan müteşekkil Ulusal Muhafızlar'dan gelecektir. Yani Blanqui için “Fransa'nın yüreği ve beyni olan Paris[te]” ([1848] 1990: 74) de ‘devrim durmalı’ diyenler vardır. Paris'teki sınıf mücadelesi kasılıp gevşerken, Nisan'ın üçüncü haftası yapılan seçimlerde Blanqui'nin öngörüsü gerçekleşir, devrim Fransa'nın geri kalanına

kendisini henüz anlatamamıştır. Mayıs sonunda 15 Mayıs gösterisi⁶ bahane edilerek Blanqui öne çıkan diğer radikal devrimcilerle birlikte tutuklanmıştır. Önderlerinin elinden alınmasına mukabil Haziran'da tarihte eşine az rastlanır bir vahşetle Paris proletaryasının üzerinden geçilecektir. Blanqui ikinci devrimini de kaybetmiştir... Ve sahnede yine ihanet vardır. 1830 Devrimi'ne kıyasla bu kez ihanet daha yakından, 1793 *Montagne*'ının has varisi iddiasındakilerden gelmiştir.

Devrimle neyi kastediyoruz?

Var olan sosyal düzenin yıkılması, burjuva boyunduruğunun kaldırılması, halkın tam özgürleşmesi ve eşitliğin zaferi.

Bu aynı zamanda her nasılsa Devrimci-Cumhuriyetçilerin programı değil mi? (1848) Şubat'ın buna cevap vermesine izin verelim.

Hiçbir şey yapamazlardı diyorsunuz -Hayır! Hiçbir şey yapmak istemediler! Hiçbir şey yapmak istemezler. Bizi aşağılamaktan başka bir şey yok ellerinde. Statü, şeref ve zaferin mahvedilmesi -bunlar onların amaçlarıdır. Yolumdan çekil, senin yerini alıyorum! Bu onları güden tek prensip, onların tek hakikatidir. Birkaç devlet memurunu görevden alabilirler, ama onlar her zaman işlerin hâkim durumuna dokunulmaz bir saygıyı idame ettirirler. Bunu kurcalamak onların mirasını yok etmek olurdu. Ama bu miras onların sadece günü iyi geçirmelerini sağlar ve yarın aynı toplumsal düzen aynı efendileri yükselteceği için o kaçınılmaz bir şekilde eski sahiplerinin, gerçek sahiplerinin ellerine dönecektir. Elma ağacı sadece elma verir. ([1851-1852] 2016b)

Pasajda geçen Devrimci-Cumhuriyetçiler, Rousseau ve Robespierre'i dilinden düşürmeyen Ledru-Rollin'in liderliğindeki 1848'in *Montagne*'idir. Onların Jakobenliğini Marx'ın 1848 tahlilleriyle anlamaya çalışan bir inceleme başka bir yerde (Başoğlu, 2021) yapıldığı ve konumuzun dışına çıkacağı için sadece şunu söyleyerek devam edebiliriz: Pratikleri Jakobenlik bakımından fiyaskodur. Engels ve ondan esinle Marx'ın yaptığı benzetmeyi anımsarsak, tarihsel *Montagne*'inki trajediyse 1848 *Montagne*'ininki komedidir (aktaran Başoğlu, 2021: 145). Diğer taraftan 48 Dağı ile toplumsal projelerindeki benzerliği aktarılan pasajda Blanqui'nin kendisi itiraf etmiştir. Yukarıda Blanqui'nin Rousseauculuğuna ve bunun I. Cumhuriyet'in bir bakiyesi oluşuna dair söylenenler bu yüzdendir. Blanqui'nin 1830'ların başından beri komünist oluşu ve ilerleyen sayfalarda işleneceği üzere 1848'den sonra cumhuriyetçiliğinin bu kaynaklarını reddedişi aynı cumhuriyetçiliğine engel teşkil etmemiştir. Bu karakter Fransız devrimcinin kariyerinin sonuna kadar korunmuştur.

O zaman, Blanqui'ye literatürde atfedilen Jakobenliğin güçlü yanlarından

birinin, Blanqui'nin devrimleri faslını açarken belirtilen ilk düzlemin gösterildiği varsayıp Jakoben pratikle daha bir ilişkili olanlara geçilebilir.

Jakobenlersiz Sahiplenilen Bir 1793-1794

Blanqui 1850'de Doullens'da, on yıl sürecek şimdiki hapisliğinin ikinci yılında, tarihçi Albert Mathiez'nin (1874-1932) "Blanqui'nin Robespierre Üzerine Yayınlanmamış Notları" adıyla gün yüzüne çıkaracağı bir dizi eleştirel not almıştır.⁷ Blanqui çalışmasında "*Hôtel de Ville*'in adamları"ndan biri olan Alphonse de Lamartine'in (1790-1869) anti-Jakoben *Histoire des Girondins* (1847) kitabını temel kaynak almıştır. Mathiez'nin yayımladığı el yazmalarında "Jakoben Kulübü, büyük üstadı Robespierre olan bir kiliseden ibaretti[r]", (aktaran Spitzer, [1957] 2013: 126). Robespierre "prematüre bir Napoléon'dur"; "gerici bir diktatörlük ve dinsel bir restorasyon" peşindedir. "Robespierre üç darbeye devrimi öldür[müştür]: Hébert'in idamı, Danton'un ki ve Yüce Varlık (*l'Être suprême*) Kültü" (Blanqui, 2018).

Blanqui'nin bu elyazmalarının, Robespierreciliği ile tanınan tarihçi Mathiez tarafından yayınlanmasının bilim dışında politik bir maksadı da vardır: Mathiez'ye göre metin Blanqui'nin devrimci proletarya önünde Robespierre efsanesiyle açıktan karşı karşıya gelmeme hesabıyla uzun yıllar yayınlanmasa da örgüt üzerinden dolaşıma sokulmuş, Fransız Devrim tarihinde geleneği tahrip eden bir sapmaya neden olmuştur. Tarihçi, "Blanqui'nin Robespierre'e vahşi nefreti Fransız sosyalistlerinde tayin edici bir sapma yarattı. 1848'e kadar onu sevmişlerdi, Blanqui onlara Robespierre'den nefret etmeyi öğretti" demiştir (Mathiez, [1928] 2016). Fransız devrimci geleneğinde böyle bir sapmanın varlığı ve etkileri konumuz açısından talidir. Burası için önemli olan Blanqui'nin Jakobenlere dönük yaklaşımında 1848 ardına keskin bir dönüş yaşanması ve bu yeni hattın sonrasında muhafaza edilmesidir. Bunun somut ve kamusal kanıtı önsözünü Blanqui'nin yazacağı, çok sıkı öğrencisi Gustave Tridon'un (1841-1871) *Les Hébertistes* (1864) broşürüdür. Burada aynı anti-Robespierrecilik aynı sertlikte devam ettirilmiştir.

1860'larda Büyük Fransız Devrimi'ne ilgi bir kez daha artmıştır; eski tarih kitaplarının yaygın yeni baskıları yanında, farklı ekollerin varisi olma iddiasındaki kesimlerden yeni çalışmalar çıkmıştır. Blanqui hakkında önemli çalışmalardan birinin yazarı Samuel Bernstein (1898-1987) bu atmosferde Blankistleri şöyle betimlemiştir:

Cumhuriyetçi hizipler ya Jironenler ya da *Montagne*'la ya Danton, Robespierre ya da Marat'yla birlikte duruyorlardı. Hepsinin aksine Blanqui ve takipçileri

1388 Baçoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

kendilerini Hébertistlerin, Jakoben solda duran popüler gazeteci Jacques René Hébert'in adıyla gösterilenlerin devamcısı olarak görüyorlardı. Blankist dogmaya göre sadece onlar devrimin vicdanı ve kalbiydi. Onlar akıl ve bilimin gerçek destekçisi, pleblerin koruyucusu, eşitliğin, kardeşliğin ve ateizmin yiğit savunucularıydılar. Başka bir deyişle Blankist anlamda Hébertizm 1793'ün en gelişkin partisinin prensipler setiydi. ([1970] 1971: 270-271)

Bernstein Hébertistleri bu sahiplenışı Mathiez'ninkiler ve sonraki çalışmalara dayanan Hébertistler yorumlarından hareketle yüzeysel ve yanlış bulmuştur; onlar Blankistlerin sandığı şey değildir... Bernstein'ın kitabının ilgili kısmında elinizdeki çalışma açısından çok önemli bir düşünüş Blanqui'nin 1848'le birlikte Jakobenler hakkındaki fikirlerini değiştirmesi üzerinedir:

Neden Blankistler Hébertistleri öncülleri gördüler ve bir de ilerlemenin şehitleri olarak azizlik mertebesine yükselttiler? Tridon'un broşürü şiddetli anti-Robespierre'izmi bir ipucu olarak görülmezse araştırmacıyı bütünüyle tatmin etmiyor. Ama Jakoben lidere karşı aşağıda gösterilecek bu düşmanlık aynı zamanda Blankist materyalist felsefeyle bağlantılıydı. Aslında bu Blankist tutum somut kanıtla sürdürülemez. Ne tarihsel gerekçesi ne de teorik motivasyonu vardır. Bu tutumun temel kaynağı Üçüncü Fransız Devrimi [1848] süresince yaratılmış bir ihtiras havuzudur. Blanqui devrimden adamakıllı saygınlığı zarar görmüş ve hüsrana uğramış olarak çıkmıştı. 1848 Şubatı'nda Paris'e umudun kanatlarında dönmüştü. Dört ay sonra hapiste devrimin yenilgisi üzerine düşünüyordu. Geriye dönüp olanlara baktığında onları kaçınılmaz olarak en acı hasımlarıyla, Ledru-Rollin'in dostlarıyla, Barbès'in yakınlarıyla, Jakoben kutsal emanetlerin muhafızlarıyla ilişkili görüyordu. Onlar kitleleri devrimden koparmadan önce kafalarını karıştırmış ve bunu yaparken Robespierre'in ceketinin kuyruklarına tutunmuşlardı. Blanqui *Les Hébertistes*'in önsözünde 'Rahip bana geçmiş sundu' demişti. Analoji ona yanlışlanamaz gözükmüştü. 1848'de neo-Jakobenler öncüllerinin 1793 ve 1794'teki rolünü tekrarlamışlardı. Her seferinde onların kurbanları pleblerin adanmış savunucularıydı. İlk devrimde Hébertistler, üçüncüsünde Blankistler. Her iki partinin düşüşü gerici güçlerin geri dönüşü önündeki en büyük engeli kaldırmıştı. Böylece iki partinin düşüşü arasında bir benzeşim kurulmuş oluyordu. (1971: 271)

Bernstein'ın açıklaması epey ikna edici gözükmektedir; fakat bunun yanında Blanqui'nin 48'den sonraki anti-Robespierreci tavrının sürekliliğini ve geliştirdiği Jakoben dönem tahlillerini açıklamada daha nesnel ve Fransız devrimciyi anlamada çok önemli olabilecek bir açıklama daha geliştirilebilir. 1848, Blanqui'nin ihanetle kaybedildiği düşündüğü ikinci devrimidir. 1830 ve 48

tarihsel ve kişisel deneyimlerinin etkisiyle de şekillenmiş ve elinizdeki metnin başlarında işaret edilen ontolojik kabulleri üzerinde bir kavrayış yükselir: Tarihsel yasalar fikri karşısında devrimin özünde biten bir doğası vardır. Böyle demek, Blanqui'de nesnellığe hiç vurgu olmadığı, onun devrimlerin nesnel nedenlerine hiç kafa yormadığı anlamına gelmez; vurgu hâkim tona ilişkindir. Blanqui'deki devrimin öznelliği kavrayışı öyle güçlüdür ki 1848 tecrübesinin ardından Blanqui, 'bu iş değil 1848, değil 1830, ta 1793'te bitebilirdi' sonucuna ulaşmıştır. Yani onun bizzat tanık olduğu devrimlerden öte, ilk devrim de insanlığı çok daha ileriye götürebilirdi. Neden Blanqui'nin ontolojik kabullerine dönmemiz gerekiyor? Giriş kısmında Blanqui'nin tarih ve toplum kavrayışının merkezine indiğimizde bir idealizmle karşılaşıldığı söylenmişti. Bu idealizm şuna izin vermekte Fransız devrimciyi kendisine çekmektedir: 1789, 1830, 1848'de, üç Fransız devriminde de Blanqui'nin savunduğu idealler belirli ölçüde ve temelde ortaya atılabilmişse o devrimlerde nihai zafer için gerekli şeyler mevcuttur. Nihai zaferle kasıt, herkes için en iyi toplumsal düzeni kurmaya girişecek -ki bu geçiş evresi kısa bir dönem olarak düşünülmemiştir- bir yönetimin elde edilmesidir. Velhasıl 1789'dan bu yana Fransa'da böyle bir devrimci iktidar için kat edilmesi gereken bir yol, üzerinden atlanamayacak evreler yoktur.

Böyle bir iktidarla ulaşılabilecek yerin Blanqui için ne olduğu açıktır: Komünizm. O, Büyük Devrim'in esas tartışmalarında komünizmin gündeme gelmediğinin elbette farkındadır. Fakat onun, kendi devriminden sonra komünizme ulaşmak için yapılması gerekenler ve yapılabilecekler olarak ortaya koyduğu prensiplerin pek çoğu tam da 1793'ün gündemleridir. Jakoben Cumhuriyet'ten Blanqui'ye bir 'geliştirip aşma' değil, bir 'aynı düzlemde olma' ve 'çok benzer olma' durumu vardır. Aşağıda Blanqui'nin kendi devriminden sonrasına ilişkin tahayyülünü de işin içine katarak bu tez açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çabanın çıktısının, aynı zamanda, Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemi olacağı düşünülmektedir.

Devrimden sonraki programın iki ana gündemi vardır. Blanqui yirmi yıl sonra 1848'i düşünerek şöyle demiştir:

Eğer, [1848'in] tam tersine, sağduyu sonunda üstün gelirse, o zaman, işte size yan yana, birbirine koşut iki yol. Biri, aşama aşama, evrensel ve eksiksiz eğitime götürür; öbürü aynı tempodaki aşamalarla ortaklığa [yani komünizme]. Başlangıçta, her iki yola da aynı önlem gerek: Engellerin yıkılması. Bu engellerin ne olduğunu çok iyi biliyoruz. Şu kara (kirlili) ordu, yanı başında da sermayenin komplosu. Kara ordu, sınırların ötesine atılır, basit bir iş. Sermaye ise, o kadar uysal değil. Onun değişmez yöntemini biliyoruz: Ya kaçar ya da saklanır. Ondan sonra da, kapitalizm pencereye oturur ve halkın nehirde çirpinişini seyreder

rahat rahat. (1990: 109-110)

Kilise ve genel olarak din sorununun çözümünün basit olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.⁸ İkinci engelse Blanqui'nin, özellikle 1848'den itibaren, devrimden sonrasına ilişkin temel problemlerinden biri olacaktır. Sermaye kaçarak, saklanarak devrimi açıklıkla esir almakta ve yenik düşürmektedir.⁹ Fakat bu düşünce sadece 1848'den ileri gelmez. Devrim sonrası yokluk sorunu ve failleri Blanqui'nin gündemine çok eskiden girmiştir ve bu sorun Büyük Devrim'de de yaşanmıştır. 1832'de "Cumhuriyet günlerinde halk, kıtlık pahasına özgürlüğünü elde etmişti; imparatorluk, özgürlüğünü elinden alarak, bir çeşit refah sağlamıştı ona" düşüncesindedir ([1832] 1990: 27).¹⁰ 1850'de servetlerin Büyük "Devrim'de ulusal malların satın alınması, borsa spekülasyonu, ordulara tedarikle; I. İmparatorluk'ta savaşa, emperyal bağışlarla" edinildiğini yazmıştır ([1850] 1885b: 65). Demek ki para ilkinden başlamak üzere Fransız devrimlerinin baş belasıdır. 1848 Devrimi'nden sonra sermayenin kaçışı ve kıvrandırışı karşısında Blanqui'nin hissettiği şaşkınlık ve yıllara yayılan düşünme, Büyük Devrim'in Konvansiyoncularının *assignat* (Kurucu Meclis'ten başlayarak basılan kâğıt para) meselesi ve kıtlık karşısındaki çaresizlikleriyle büyük bir benzerlik taşımaktadır. Jakobenler *assignat*'nın değer kaybını yabancı komplo yanında Blanqui'nin yukarıda saydığı burjuva dalaverelerinden kaynaklı görmüş ve muhataplarını *Terreur*'ün gündemine almıştır. Yeri gelmişken şu söylenmelidir: Blanqui'nin 1848'den sonraki anti-Robespierreciliğinde gündem etmediği nadir konulardan biri Jakoben şefin burjuvaziye güvensizliği ve karşıya alışıdır.

Peki, Blanqui'nin yıllara sâri sermaye problematiğine çözümü nedir? 1866'da sermayeye iki seçenek sunulmuştur: Kölelik ya da ölüm ([1866] 1885b: 54-55). Birkaç yıl sonra bu ağır hükümlerin mahiyetinin bu ölçüde sert olmadığı görülür: "[...] Tekrar başlamayalım buna. Paraların ortadan kaybolmasını önlemek, olacak şey değildir. Bunu düşünmemeli hiç. Ama, taşınır hatta taşınmaz mallarsa ne saklanabilir ne de çıkarılabilir. Bu da yeter bize. En önemliyi kurtarmaya bakıyor herkes", ([1869-1870] 1990: 110). Konvansiyoncuların devrimden sonra kaçan göçmenlerin -çoğunluğu soylu ve ruhbandır- taşınmazlarının üzerinde tasarrufta bulunduğu bilinmektedir. Blanqui'nin kaç(a)mayan sermayedarlar için çözümüyse şöyledir: "sınır dışı edilmeleri müeyyidesi altında, bütün sanayi ve ticaret erbabına personeli, ücretleri, şimdiki durumları bakımından geçici olarak statükoyu korumaları emredilmelidir. Devlet onlarla meşgul olacaktır. Reddedtiği için atılan her patronun yerine bir kamu vekili tayini", ([1869-1870] 1976: 103). Bu bakış, "büyük zenginlik ve büyük yoksulluğu *saf demokrasinin* önünde bir engel olarak gör[en]" (Marx, [1844] 1975: 199) *Robespierre*'inkinden sadece nihai hedef bakımından farklıdır; öyle büsbütün bir kopuş yoktur. Burası

Blanqui'nin Jakobenliğinin pratikle tanımladığımız ikinci düzleminin önemli bir bileşenidir.

Burada bir parantez açılmalıdır. Basitçe çözülen ilk meselenin, yani önünde engel olarak "kara ordu"nun durduğu yolun çözümünün sermayeye yapılacak bir adım ötesi olduğu belirtilmelidir. Sermayeye "kölelik" hakkı sunulurken, kilise ve ruhbanada dımdızlak ve müebbet sürgünden başka bir seçenek bırakılmamıştır. 1794'te, Jakoben diktatörlükte bir yerden sonra durdurulan anti-klerikalizm sürdürülmüş olsaydı, bu sorun çözüldü düşünceyi Fransız devrimcilerde *a priori* bir kabuldür.

İktisada geri dönersek, Blanqui komünisttir ama mülkiyetin kaldırılması devrimin hemen ertesi günü gündeme alınmayacaktır:

İhtiyatlılığı ataklıkla birleştirmesini bilmesi, devrimin selâmeti bakımından önemlidir. Mülkiyet ilkesine saldırılması, tehlikeli olacağı gibi, yararsızdır da. Kararnameyle kendini tepeden inme kabul ettirmek şöyle dursun, komünizm, doğuşunu ülkenin hür kararlarından beklemelidir ve bu kararlar ancak bilgi ışığının herkese yayılmasından doğabilir.

Karanlıklar yirmi dört saat içinde dağılmaz. Bütün düşmanlarımız içinde en inatçı olan budur. Yirmi yıl bile tam aydınlığa çıkmamız için belki de yetersiz kalacaktır. Aydınlanmış işçiler ortaklaşmanın önündeki esas engelin, hatta denilebilir ki, tek engelin cehalet olduğunu şimdiden bilmektedirler. Kitleler bunu kavramadıkları için uzak durmaktadırlar. ([1869-1870] 1976: 105)

Bu noktada şu sorun gündeme gelmektedir. Blanqui devrimde tarihsel-toplumsal yasalar fikri karşısında iradeciyken; kendisinin devrimin ardına mülkiyetin aydınlanmanın doğal bir sonucu olarak, "ülkenin hür kararları"yla ortadan kalkacağı kabulü ilginçtir. Bu durum muhtemelen yaslandığı, birlikte iş yaptığı ve yapmayı düşündüğü Paris'in geniş "proletarya"sının eğilimleriyle ilişkilidir. Blanqui'de çok önemli bir nosyon olan *déclassé*'liğin,¹¹ dahası zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin proletaryaya dahil böyle bir mülkiyet rejimi fikrinin muhafazasına katkıda bulunmuş olabilir.

Sonuçta, sermayenin köleleştirilmesi yanında geniş bir "proletarya"nın ve diğer mülk sahibi sınıfların bir vadeye kadar 'bir aradalığı' ve 'kendiliğinden', 'birlikte sönmelenmesi' bir sürece yayılacaktır. Kendiliğindenliğin yetmediği durumlarda Blanqui doğası gereği, Jakobenliğinin ilk düzlemi olan radikal bir Fransız cumhuriyetçiliğinin "birlik tutkusu"yla "halkı yeniden yaratma"ya (Ağaoğulları, 2010: 227-236, 325-340) girişecektir. Ki bu, Blanqui'nin devrimden sonra hep

bir karşı-devrim ihtimalinin var olacağı 'önemli' ve 'değerli' kabulüyle tutarlıdır. Blanqui okuduğu ve bir kısmına bizzat tanık olduğu Fransız devrim tarihi dersleriyle devrimden sonra bir daha geri dönüşün olmayacağı iyimserliğine hiç kapılmamıştır. Devrimden sonra eski düzenden beslenenler var olmaya devam edecek, bir de komünizmin şarlatanları türeyecektir. Cahil kitleler uzun yıllar karşı-devrim için bir av ve ordu potansiyeli taşıyacaktır. Geriye dönüş hep bir olasılıktır (Blanqui, [1869-1870] 1885a: 184). Hallward (2014: 36), Blanqui'nin uzun siyasi kariyerine kılavuzluk eden temel siyaset dersleri tespitinde üçüncü ve son dersi buna ayırmıştır: Sosyal dönüşüm zaman alacaktır; devrimci liderler karşı-devrim tehdidine karşı devrimci yönetimi korumalıdır. Hallward'ın işaret ettiği ikinci ders ise şöyledir: Halkın gücünü kullanmasının en iyi ihtimalle istisnai olabileceği adaletsiz toplumlarda, insanların özgürlük ve isyan yolunda yüreklendirilmesi için adanmış bir öncüye ihtiyaç vardır. Yazarın Blanqui'den soyutladığı ilk siyaset dersine ilerleyen satırlarda değinilecektir.

İkinci düzlemin diğer önemli ögesi Büyük Devrim'deki devrimci terördür. Blanqui ilk devrimin şiddetini bir zorunluluk olarak görmüştür. Karşı tarafın ancak cebirle iktidarından vazgeçirilebileceğini düşünmüştür: "1789'da acaba ne yapardı soylular, gidip de onlara ezile büzüle 'derebeylik haklarınızdan vazgeçin' denseydi? Bu küstahlığın cezasını verirlerdi elbet..." ([1832] 1990: 21). 1832'de bunları söyleyen Blanqui 48 Devrimi sırasında yine aynı fikirdedir: "Yalnız darağacı devrimin meşruluğunu (ayrıcılıklılara) gösterdi. O zamana kadar kırbaçlarla, darağaçlarıyla hakından geldikleri, bir okul bebelerinin başkaldırısını, bir köylülerin isyanını görmüşlerdi. Fakat giyotin en azından ip kadar dayatıcıydı ve onlar saygıyla baltanın egemenliğine boyun eğdiler" ([1848] 2018). Blanqui bu satırların hemen ardından artık bu türden bir yöntem, aynı sertliğin tekrarına gerek kalmadığını yazmıştır. Ama bir şerhi de vardır: Eğer Paris kuşatılır ve halkı kıtlıkla kırmaya çalışılırsa bu silah yeniden gündeme gelecektir. Bu şerh 1871 Paris Komünü'nü akla getirmektedir.

Buraya kadar Blanqui *Ancien Régime*'le geçmişten gelen karşıtlık üzerinden devrimdeki şiddeti düşünmüştür. 1859'da bu şiddetin kaynağını göstermek için 1789'a daha bir nüfuz edecektir. Kralcılar muhatap aldığı notlarında Bastille'in düştüğü gün ilk saldırının karşıdan geldiğini, devrimde ilk darağacını 1790 Ağustos sonunda Nancy'de yine kralcıların kurduğunu kaydetmiştir ([1859] 2018).¹² Blanqui'nin devamında verdiği iki tarih onun Jakobenliğinin üçüncü yüzünü okurken tekrar düşünülmelidir: Eylül (1792) Katliamı ve 21 Ocak 1793'te Kral'ın idamı. İkinciye Konvansiyon çoğunluğu karar vermiştir. İlki ise yabancı işgalinin Paris'e ulaşacağı haberi karşısında galeyana gelen *sans-culotte*'ların işidir. Blanqui, 31 Mayıs-2 Haziran 1793 Ayaklanması sonucunda

Jirondenlerin tasfiyesine mukabil isyanlar başlamasaydı devrim bu iki tarihin ağırlığıyla ilan ettiği ateşkesine devam ederdi iddiasındadır. Taşra isyanlarında Lyon ve Marsilya'da giyotini kralcıların kurduğunu, korkunç misillemelerle karşılığını aldığını yazmıştır. Devamla, *Thermidor* gericiiliğinin kasaplıklarını, *les compagnies de Jéhu*'yü (Yehu'nun Refakatçileri) ve nihayet Restorasyon terörünü saymıştır. Blanqui'nin bu şiddet tarihçesiyle varmak istediği şey şudur: İki tarafın şiddeti kefeye koyulacak olsa kralcılarinki dağları aşardı. Devrimin şiddetinin bu savunusu şöyle bağlanmıştır: "89'un bu kutsal anında kurbanlar boğazlarını geren bu boyun eğişe son verdiler. ... Bütün ilahi ve beşerî yasaların ne büyük tersine çevrimi! ... Bu kellelerin düşüşü güçlülere eşitliği hatırlattığı için zayıfların kefareti ve emniyetidir. ... Lakin bu gururun düşmesi gerekecek, devrimlerin yaptığı bunu kırmaktır. ..."

Blanqui'nin 1864'te çırağı Tridon'un *Les Hébertistes* broşürüne yazdığı önsözde ise Terör şöyle geçmiştir:

Katolik ve kralcı terörü ilkeydi; devrimci terör bir gereklilik. Biri adaletin hükümsüzlüğünden ilerler, diğeri adalet talebiyle. İlki işkence eder, diğeri bunu siler. ...

93'ün büyük isyanının insanlığa saygısı vardı. Özgürlük ve memleketin mahvolmaması için, sadece meşru öz-savunma anlarında öldürdü. Eğer ona ve kendilerine karşı silahlanmış fanatiklere saldırmışsa, bunu pişmanlıkla yapmıştır; kör aletler gibi davrananlara acımayla insan ırkını ilelebet işkence sehvasına bağlamayı amaçlayan acımasız hurafelere duyduğu öfkenin arasında kalmıştır. Kendi neslini ve hatta düşmanlarını kölelik ve karanlıktan kurtarmak için savaşmıştır. ([1864] 2018)

Blanqui Terör'ü karşı tarafın öğrettiği ve mecbur bıraktığı bir araç olarak görmüş ve o koşullarda devrimin başka türlü korunamayacağına inandığı için savunmuştur. Bu bakış Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci boyutunun bir parçasıdır. Geçmişe bakıp devrimci terörün korkunç boyutlarını görse de 'gerekirse yine' demekten imtina etmemiştir.¹³ Ancak altı çizilerek ifade edilmelidir; burada Terör'ün öznesi belirsizdir: O, Bastille'deki gibi çatışma hâlindeki bir halk veyahut bir çılgınlık hâlinde hapisanelerdeki mahkûmları hudutsuzca katleden bir kalabalık olabileceği gibi, Kral'ın idamına karar veren bir meclis ve onun kararlarıyla isyanları bastıran devlet aygıtı da olabilir. Yani onun Terör'den anladığı, Jakobenlerin adaleti halkın insafına bırakmamak ve savaş koşullarında örgütlülüğü sağlamak için bir devlet politikası olarak kurgulayıp, uygulamaya geçirdiği siyasetten farklı bir şeydir.

Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzleminin son öğesi Jakobenlerin öncülüğünde Fransa'nın Kutsal İttifak'a karşı kazandığı savaşla ilişkilidir. Bu onun devrimin öncü ulusunun üstelik de ihtilalci bir üyesi olmakla pek gurur duymasının ve düşünce ufkunun hep Fransa'yla sınırlı kalmasının bir başlangıç noktasıdır. Blanqui'nin bu karakteri bütün devrimlerinde, 1830, 1848 ve 1870-71'de daha bir nüksetmiştir.

Artık sonuncu devrimle devam edilebilir. Louis Bonaparte'ın (1808-1873) imparatorluğunu bitiren Prusya ile savaş sırasında III. Cumhuriyet ilan edilmiştir. Şimdi yeni hükümetin ihaneti, Prusya'ya teslim olması söz konusudur. Blanqui, tıpkı 1848'de devrimin öksüz bırakılacağını öngördüğü gibi, hıyaneti sezerek *La Patrie en danger'yi* (*Vatan Tehlikede*) çıkarmıştır. Fransa teslim olamaz, olmamalıdır. Blanqui'nin bu süreçte, çağdaşı Marx ve Engels gibi Almanların ve hatta bazı Fransızların sinirini bozacak bir kibirle hareket ettiği bilinmektedir.

Fransız devrimci ilk kez yurdunun esir düşebileceği bir savaşla karşı karşıyadır ve tarihsel referansı I. Cumhuriyet'tir. Fransızlar 1792'ye göre daha büyük bir nüfusa, zenginliğe ve bilime sahiptir. O zamanın bütün Avrupa monarşilerinin Kutsal İttifak'ına karşı bir destan yazılmıştır. 92'de ataları bir "devrimci hükümet" etrafında toplanmış, iç ve dış düşmanı yenmiştir. İlk Fransız cumhuriyeti, kralcılarını, onların sivil-asker memurlarını, eski yasaları, gelenekleri ve fikirleri ve dahi dini yasa dışı ilan etmiştir. Eskinin yıkıntısı üzerinde yükselip savaşlar kazanmıştır. Blanqui "vatan tehlikede"yken ya 92'deki gibi olalım ya da Fransa'ya karanlık çöksün demiştir ([1870] 2016c).

Blanqui'nin buradaki konumlanışı diğer eski üst yapı bileşenlerinin reddi dışında iki Jakoben özelliği içerir. Bunlar eski devlet aygıtının tasfiyesi ve ülkenin topyekûn devrimci savaşa yönlendirilmesidir. Peki, 92? O tarihte Cumhuriyet'in ilanına kadar neler olmuştur? İleride Jironenler olarak anılacak kanat öncülüğünde Yasama Meclisi Fransa'yı savaşa sokmuştur; savaşı Fransızlar başlatmıştır. Ağustos Devrimi ile monarşi sona ermiş, sonrasında seçilen Konvansiyon cumhuriyet demiştir. Bu yeni mecliste başlarda Jironenlerin çoğunluğu yanlarına çekebildiği, Dağlılarla bir mücadele yaşanacaktır. Savaşta ise durum hiç de iç açıcı değildir. Blanqui bir "devrimci hükümet" demiştir; fakat onun ilanı ve tesisi ancak 31 Mayıs 1793 ayaklanmasıyla Jironenlerin tasfiyesi sonrasında gerçekleşebilecektir. Yani bir devrimci hükümet etrafında toplanma için 92 münasip değildir; doğrusu 93'tür.

Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemine saydığımız bu duruşunda yine bir özne belirsizliği vardır. Öte yandan bir "devrimci hükümet"nin sesi de

duyulmuştur. Şimdi Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzlemine damga vuran bu özne belirsizlikleri üzerinden üçüncü düzleme geçerken şu söylenmelidir: Jakobenlik kavramı özne olmaktan bağımsız düşünülemez, Blanqui'nin Jakobenliğinin ikinci düzleminin böylesi büyük bir teorik kusuru vardır.

Geriye Bir Tek Paris Diktatörlüğü

Fransız devrimci Büyük Devrim'in söz konusu en radikal dönemini düşündüğü bazı anlarda tarihsel referansını öyle sahipsiz bırakmıştır ki, sahi Fransız efsanesini yaratan Yıl I ve II'nin hiç mi asli öznesi yoktur sorusu gündeme gelir. Blanqui, pekâlâ, 'özne halktır' diyerek işin içinden çıkabilir ve bunun da bir rasyoneli olacaktır. Ne var ki bu, Blanqui olmazdı. Onun iradeci bir devrimci; "halk dilsizdir" ([1832] 1990: 19) diye düşünüp onun sesi olmaya çalışan, yirmi yıllık II. İmparatorluk'un yıkılışında "insanlar yönetimleri onları nasıl yaparsa öyledir, onunla ölür ya da yaşarlar" ([1870] 2016c) diyerek kendi başına halktan bir yerden sonra medet umulamayacağını ısrarla vurgulayan bir ihtilalci olduğunu biliyoruz. Blanqui iktidar olunmadan halkın kurulamayacağını adı gibi bildiğine göre, onun tek faili halk olamayacağına göre, başka bir öznenin daha bulunması gerekmektedir. Böyle bir sorgulama yukarıda yapılan şu spekülasyonun da gerekçelendirilmesi olacaktır: "Blanqui, 'bu iş değil 1848, değil 1830, ta 1793'te bitebilirdi' sonucuna ulaşmıştır. Yani onun bizzat tanık olduğu devrimlerden öte, ilk devrim de insanlığı çok daha ileriye götürebilirdi."

Blanqui'nin 48'de ikinci devriminin de ihanetle elinden alınması üzerine bütün bir Fransız devrimler tarihini yeniden düşündüğünü görmüştük. Aynı yılın 3 Aralık tarihinde 48 Dağlıları'na saldırırken geçmişle şimdikiyi şöyle mukayese etmiştir: "1793'ün mücadelesi bu 1848 yılında, aynı savaş alanında, aynı muharipler arasında ve garip görünebilir, neredeyse aynı günlük epizotlarla yeniden alevlenmiştir" ([1848] 2016d). *Montagne*'in 1849'daki kesin yenilgisinden iki yıl sonra onlara çatarken Blanqui yine Büyük Devrimi düşünmüştür: "Bu mücadele 89'dan beri inatla sürdürülüyor, ilelebet aynı ve ilelebet yeni. Kim bizim ilk devrimimizin tarihini okursa şimdiki meselelerimizi de okumuş olur. Olaylar değişebilir ama köken özdeş kalmaya devam eder. Çıkarlar, tutkular, dil, hadiseler, her şey aynı gözükür" ([1851-1852] 2016b). Demek ki Blanqui'nin gözünde Fransız devrimleri ilkinden bu yana özü itibarıyla tekerrür etmektedir. *Yıldızlardan Ebediyete*'de bu zamandaki tekrar fikri sonsuz sayıdaki yıldızın bazılarında olmak üzere zamandan mekâna da yansıtılacaktır (Blanqui, [1872] 2015: 80-84). "İlelebet aynı ve ilelebet yeni" Fransız devrimleri artık başka yıldızlarda da tekerrür edecektir.

Aktarılan pasajın devamında Blanqui 48 *Montagnard*'larını Jirondenlere

benzetmiştir. Hâlbuki Jakobenleri şefleri Robespierre üzerinden 1850’de mahkûm edeli beri epey zaman geçmiştir. Ki 1848’de Jironenlerin Blanqui’nin Robespierre üzerine notlarında temel kaynak aldığı yukarıda geçen Lamartine gibi doğrudan savunucuları vardır. Jakobenler varken Jironenlerle analogi kurması, Mathiez’nin Fransız ihtilalcinin söz konusu çalışmasını uzun yıllar yayımlamamasına açıklama olarak getirdiği ‘hesapçılık’ eleştirisini doğrular gözükmektedir. Mathiez bu tasarrufun altında “1850’de olduğu gibi 1870’te de Robespierre’e açıktan saldırmak ve devrimci proletaryayla yüzleşmek tehlikeli olurdu” hesabının yattığını ileri sürmüştür (1928: 306).

Blanqui proleter mücadelenin tarihini Büyük Devrim’le başlatmıştır. Bütün Fransız devrimlerinde işi ayaklar yapmıştır: “89’dan beri tek düşünce proleterlerin gücü ve selametidir. Bütün zaferlerini ona borçlular. ‘Özgürlük! Eşitlik! Kardeşlik!’ formülü ahlaki ilerleme kadar maddi yaşamı da içerir. O, insanlara haysiyet kadar refah da verecektir” ([1867] 1885b: 162). Demek ki 1789’dan bu yana mesele sadece siyasal alan ve özgürlüklerle sınırlı değildir; işin proleterleri de kapsayan maddi, iktisadi boyutları vardır.

Birkaç yıl sonra, 1869’da Blanqui ihanetle sonuçlanan devrimleri başka bir gözle yeniden ele almıştır. Batıl inanç ve cehalete karşı daha ne kadar mücadele etmek gerekecektir? Sorunun yanıtı gelecekte değil geçmiştir: Devrim 1830’da, 1848’de görevini yerine getirseydi, bir yarım yüzyıl kaybedilmemiş, geçmiş geride bırakılmış olurdu ([1869-1870] 1885a: 182). Blanqui yine 1869’da, “Hristiyanlık Voltaire’in ellerinde ölmüştü. 1789 itibarıyla her şey yolundaydı ve gerçekten bitmişti” ([1869] 2016e) diye düşünmüştür. Görüldüğü üzere Blanqui için siyaset ve iktisadın yanında batıl inançlarla, yani esasta dinle mücadele de temel bir şeydir. Bu kavga da ilk devrimde başlamış ve ta o zaman kazanılması mümkün ve muhtemel bir şeydir.

Bu son alıntılarda Blanqui’deki idealizm hissedilmektedir. Sınıflar ya da başka toplumsal güçlerin mücadelelerinde ya da tarihin yönünde ve temposunda ciddi belirlenimler olabileceği gibi bir düşünce Fransız devrimcide varsa bile pek güçlü değildir. ‘Gerçekten, Büyük Devrim’den başlamak üzere işler bambaşka ve pek güzel sonuçlanabilirdi’ kabulü onun devrimci varoluşunun ve bununla karşılıklı etkileşim içerisinde şekillenen tarih algısının doğal bir çıktısı gibi gözükmektedir. Öte yandan Blanqui’deki bu kabulün 1830 ve daha çok 1848 yenilgilerinden sonra giderek güçlendiği anlaşılmaktadır.

O hâlde, çok daha ileri bir noktada, hatta sonraki yüzyılın bile temel sorunlarının çözülmesiyle sonuçlanabilecek Büyük Devrim’in düşüşünün müsebbibi kimdir?

9 *Thermidor*'da artık halk yoktu. Robespierre'in bir gerici diktatörlük ve bir dini restorasyon tasarıları onu demoralize etmiş, kötürüm bırakmıştı. ... Robespierre üç darbeye devrimi öldürdü: Hébert'in giyotine gönderilmesi, Danton'un ki ve sonra Yüce Varlık Kültü. Ölümçül yaralanmış devrim tökezledi, bir daha kalkmamak üzere çökmezden önce kısa bir süre sendeledi. Robespierre *Thermidor*'da galip gelseydi devrimi kurtarmak şöyle dursun devrim için daha büyük ve daha tamir edilemez bir çöküş olurdu. ([1850] 2018)

Yukarıda da "üç darbe" kısmına başvuru bu pasajdaki din konusundan başlarsak, Robespierre'in Rousseau'dan esinle giriştiği Yüce Varlık Kültü, Hristiyanlığın yanında yer alacak ama devlet desteği de görececek bu yeni bir din girişimi toplumda veyahut devlette, Blanqui'nin iddia ettiği gibi, yeni bir uhrevileşme dalgası yaratmamıştır. Paris'in devrimci çevrelerindeki Robespierre karşıtı Voltairecilere, ateistlere yeni bir muhalefet argümanı sunmaktan ötesine geçmemiştir. Kültü, özellikle Hébertistlerin başını çektiği, put ve kafa kırıcı hudutsuz anti-klerikalizme dur deyiş öncelemiştir.

Blanqui ve takipçileri için bu son söylenenler kabul edilemez, Büyük Devrim'deki yenilgi nesnel nedenlerden öte politik tercihlerin ürünüdür. Kült yüzünden Robespierre'le birlikte Rousseau da suçludur. 1865'te Blankistler Voltaire'den esinle *Candide* isimli bir gazete çıkarmıştır. Blanqui'nin "Suzamel" mahlasıyla yazdığı gazetenin 13 Mayıs 1865 tarihli 4. sayısında gazeteyi çıkaranlardan E. Villeneuve bir Voltaire-Rousseau mukayesesi yapmıştır. Düşünürlerden ilki tüm dogmalardan azade bir insanlık isterken diğeri insanlığı doğaüstü bir inançta temellendirmiştir. Bu iki felsefenin uzun mücadelesinin sonunda Rousseau'nunki galebe çalmış ve Yüce Varlık Kültü'ne varmıştır. Bu yeni inanç Katolikliğin restorasyonuna hizmet etmiştir (Villeneuve, 1865: 1). Buna karşın derginin başka bir sayısında Rousseau ve Voltaire'in birlikte yüceltildiği bir örnek de bulunduğu kaydedilmelidir (Verlière, 1865: 2).

Diğer meseleye geçmeden önce Kült konusunda bir şeyi daha vurgulamak gerekir. Blanqui'ninki gibi bir zihin yapısıyla şu da pekâlâ iddia edilebilir: Yüce Varlık Kültü tutsaydı, Blanqui'nin tüm kötülüklerin anası olarak gördüğü Hristiyanlık bitirilebilirdi!

Dantoncuların ve Hébertistlerin tasfiyesinin aynı anda karşıya alınması ise ilginçtir. Jakobenlerin ağırlığını teşkil ettiği ve *Cordelier*'ler Kulübü'nün Danton, Desmoulin gibi eski üyeleri ve Hébert liderliğindeki mevcut üyelerinin etrafındaki vekillerden oluşan *Montagnard*'lar 1793'ün ilk yarısında

Jirondenlere karşı mücadelelerinde bir yerden sonra Konvansiyon'un çoğunluğunu ikna etmiş radikal koalisyondur. 1793'ün son çeyreğiyle birlikte Dantoncular Jakobenlerin sağında, Hébertistler solunda konumlanmıştır. Bu iki partiden ilki Terör'ü durdurmak, diğeri ise sonuna kadar dörtnala koşturmak isterken Jakobenlerden çok birbirlerini hedef almıştır. Konvansiyon içerisinde belirlenen Kamu Selameti Komitesi tarafından devrimci siyasetin tek bir irade ile hareket etmesi gerektiği ve edeceği başta olmak üzere çok katı kuralları ilk akşamdan ilan edilmiş 'Devrimci Yönetim' altında bu eğilimlerin birlikte var olmaya devam etmesinin siyasi hiçbir koşulu yoktur.

Bu konuda, yukarıda da vurgulanan Robespierreciliğine karşı devrimin siyasi tarihçiliğine katkıları kabul görmüş Mathiez, Blanqui'nin kendisine kaynak olarak seçtiği kitabın yazarı Lamartine'i de dâhil ederek şu yargıda bulunmuştur: Kamu Selameti Komitesi'nin Dantonculara ve Hébertistlere karşı mücadelesinden Lamartine de Blanqui de hiçbir şey anlamamıştır (1928: 305). Blanqui'nin devrimde öncülü olarak gördüğü Hébert'le Terör konusunda onun tam tersi fikirde olan Danton'u birlikte yaşatmak istemesi analitik ve fizik olarak arızalıdır. Böyle bir hülya Blanqui'nin bir tür katı "politik ahlak"çılığındandır. Spitzer Blanqui'ye atfettiği bu felsefi ve vicdani özelliğe, "mutlak bir politik ahlaka" onun yılmaz devrimciliğinin, destansı siyasi kariyerinin açıklanmasında önem vermiştir ([1957] 2013: 135-136).

Böyle bir ahlakçılığı olmasa, 19. yüzyıl komploculuğunun Marx'ın bu devrimci eğilime bakışlarından da yararlanarak Benjamin'in betimlediği doğası, kendine özgü bir iç kültür ve ritüelleriyle Blanqui'nin sergilediği sebata belki de yetersiz kalırdı ([1927-1940] 2002: 108-114). İlerleyen sayfalarda Blanqui'nin politik ahlakçılığının 'devrim yaşayacaksa devrimciler birbirlerinin kanını dökmemelidir' kaidesi Paris Komünü'yle birlikte yeniden düşünülecektir.

1793 Dağı devrimin düşüşüyle birlikte yenilmiştir, fakat öncesinde muzafferdir. Blanqui'de bir damar bu yenginin iki öznesi vardır der. 1848 sonunda halefleri hedef aldığı *1793 Dağı'na! Onun Gerçek Varisleri, Katıksız Sosyalistlere!* yazısında Blanqui'deki bu damar kendisini şöyle açığa vurmuştur:

Yoksulun destekçisi, güçlünün düşmanı İsa gibi, Dağ da acı çeken sevdi ve çektirenden nefret etti. Varlığının dikkat çekici karakteri onun Paris proletaryası ile yakın ittifakıydı. Bu sadece tek bir kenti derinden etkileme hissine sahip olmasından değil; eşit derecede acıdan yere serilmiş pek çok ahalî arasından bu enerjik, acılarından bilinçlenerek coşmuş grubu yanında ve savaşımaya hazır bulmasındandır. Dağ bunları insanlığın özgürleştirici ordusu yapmıştır.

Monarşinin devrildiği 10 Ağustos'tan *faubourg*'ların [banliyö] 4 *Prairial*'deki son ayaklanmasına değin halk ve Dağ devrimin gidişatı boyunca zafer ve yenilgi ayırt etmeden bir bütün olarak yürümüştür. ([1848] 2016d)

Devrim takviminde Yıl III 4 *Prairial* 23 Mayıs 1795'e tekabül eder. 20 Mayıs'ta *Thermidor* gericiliğine karşı başlayan *sans-culottes* ayaklanması devrimdeki son halk hareketidir. Blanqui'nin Dağ'ı Jakobenlerin düştüğü *Thermidor* Darbesi'nden epey sonrasına uzatması Dağ'ı Jakobenlerden ayrı gördüğüne ve ikincilerle bir angajmandan kaçınmaya başladığına bir delalet olsa gerektir.

Fransız devrimci, pasajda görüldüğü üzere burada iki faktöre işaret etmektedir: Dağ ve Paris proletaryası/halkı. İkisinin de ayrı işlevleri vardır; biri diğeri olmadan yapmamıştır tarihi. Burada Dağ ile bir özneye alan açılmıştır, fakat Paris proletaryası da pek öyle nesne gibi değildir. Diğer pek çok ahali yere serilmişken o bilinçlenmiş ve savaşmaya hazırdır. Dağ onunla ittifak kurmuş ve ondan bir ordu yaratmıştır.

Paris meselesini ilerleyen satırlarda yeniden açmak üzere şimdi *Montagne*'dan devam edebiliriz. Blanqui yazısını başlıkla, yani "Yurttaşlar, Dağ öldü! Çok yaşa sosyalizm, onun yegâne varisi!" diyerek noktalamıştır. Fakat onun devrim tarihi tezi bu hâliyle kalmamıştır. 1869'a geldiğimizde Blanqui devrimin bütünü için şöyle bir panorama resmetmiştir.

[Émile Littré (1801-1881)] bu anlaşılmaz lafları arasında *Thermidor*'un gerici sonuçları için bir açıklama keşfetmiştir. Diyor ki 'bu, İrticanın *Thermidor* hareketinin içine karışmasıdır. Robespierre'in şiddeti irticayı eli kulağında yaptı.' ... Kim bunu mümkün kıldı? [İrtica] o zamana kadar ezilmişken nasıl başını kaldırdı ve bu denli hızlı ipleri eline aldı?

(Gerçekte) ihtiyatlı meclislerin bileşimi -1789'dan sonra istisnasız hepsi kötüydü- suçlanmalı. Kurucu Meclis, Yasama Meclisi ve Konvansiyon'un hepsi bencil ve ödle burjuvalar, bir öbek hiçlik ve aleladelik toplamlarıydı. Yetenekli insanlar az sayıdaydı ve gerçekten karakterli insanlar daha bile nadirdi.

[Konvansiyon çoğunluğu] 31 Mayıs'ta (1793) kontrol altında tutuldu, sonra *Montagnard*'lar tarafından Robespierreci diktatörlükten kurtarılmak için toplandı. Gerici çoğunluk 9 *Thermidor*'da kendisini özgür buldu ve sonraki gün de kontroldeydi. ([1869] 2016e)

Blanqui'nin meclisler için söylediklerinde bir nebzecek doğruluk yoktur diyemeyiz. Ancak sayılan üç meclis de üzerlerine düşeni yerine getirmiştir. Devrimin yükseliş çizgisine mukabil, elbette onunla karşılıklı bir etkileşim içerisinde ve belirli

faz farklarıyla, daha sol olanı hâlihazırdakinin yerini almıştır. Hele Blanqui'nin saydığı sonuncusu, Konvansiyon Cumhuriyet'i ilan etmiş; yukarıda değinildiği gibi "Kral katili" olmuş; 'devrim artık bitmeli' diyen Jirondenleri tasfiye etmiştir. Sonrasında aynı meclis içerisinde iç savaşta ulusu temsilen vilayetlere gidenleri, Blanqui'nin daha eski bir tarihteki deyişle sıralarından "eski parlamenterlerin ölümüne yürüyen alayını" ([1859] 2016c) çıkartan meclistir. Konvansiyon eski devlet aygıtını ilga edip yerine kendisini bütünüyle Devrimci Fransa'nın kurtarılmasına hasredekcek yeni bir devlet aygıtını inşa eden hükümetle, 19. yüzyıl Avrupası'ndaki birçok devrimde ortaya çıkan ardıllarından ayırt etmek için "Büyük" sıfatıyla anılan Kamu Selameti Komitesi'yle birlikte çalışmıştır. Blanqui'nin tarifinde Konvansiyon sadece zayıf yönleriyle anılırken, Büyük Kamu Selameti Komitesi'nin adı bile geçmemiştir. Blanqui Büyük Devrim'de siyasetin üst katmanında devrimci bir otorite bırakmamıştır.

Dağ'a döndüğümüzde; Ulusal Konvansiyon'da 8 *Thermidor* günü Robespierre'in isim vermeden hedef aldığı, aşırı terör suçuyla üzerlerine gölge düşmüş bir grup *Montagnard* Jakobenlerin tasfiyesinde başı çekenlerdendir. 9 *Thermidor*'un bu *Montagne*'ı "karşı-devrimci diktatörü" devirdiği gün aslında Blanqui'nin dediği gibi gerici çoğunluğu özgür bırakmış ve gerçekten de ertesi gün onun kontrolüne girmiştir. Büyük Devrim tepede, üst siyasette o gün bitmiştir.

Bir tarihten sonra Blanqui'nin 'Büyük Devrim'de onların partisindeyiz' dediği Hébertistler için nihai yargısını iki adımda görebiliriz. İlki seleflerin tasfiye edilmesinin teatral bir betimlemesidir: "Gelecekte [insanlara] dayatmaları için, terzileri bekaretlerini dikmeye özenli, [onlar] yüzlerinin bakımıyla meşgulken eylem adamı her daim kavga içindedir; geriye yüce bir protesto bırakma kaygısı gütmeyen ve hatırasını iftiraya terk eder. Fedakârlığı onun düşüşüdür. Tarihte kaç Hébertist vardır! Becerikliler onları öldürür, ardından onlara leke sürerler" ([1864] 2016c). Pek çok kişi Robespierre'in katı ahlakçılığını ve arınıklığını bekâretle ilişkilendirmiştir. Blanqui burada en çok onu düşüncümlü olsa gerektir. Bu noktada *L'Incorruptible*'in tavizsizliğine bir örnek verilmelidir: 9 *Thermidor*'un, Blanqui'nin özgürlüğün tek günlük zaferi olarak gördüğü şeyin örgütleyicilerinin komplo öncesinde Robespierre'le uzlaşmaya yönelik bütün girişimlerinin reddedildiği bilinmektedir. Blanqui'nin eylem adamının düşüşü ve iş yapmak yerine görüntüsüne dikkat eden beceriklilerce itibarsızlaştırılması anlatımı, Bernstein'in ikinci kısımda aktarılan değerlendirmesini doğrular şekilde, 1848'deki kendi durumunu da betimlediği hissi vermektedir. Blanqui'nin bu bölümün hemen başlarındaki tarifi 'biraz tahrif edilerek' söylenirse "[(!)1848'in] mücadelesi bu [(!)1793] yılında, aynı savaş alanında, aynı muharipler arasında ve garip görünebilir, neredeyse aynı günlük epizotlarla yeniden [(!)kurgulanmıştır]."

İkinci adımda Hébertist'lere şefkatin yanında, tenkit de vardır; bir de geçmişle o günün bağı kurulmuştur:

Bu ruh zafere götüren yücelikle aşılarmışsa bile, onu muhafaza eden ölçülülükten yoksundur. Hébertistlerin trajik kaderi bir ders olsun. Onlar tutkunun aşırılığından yenildi ve mahvoldu. Adanmışlık bir hezeyan olmamalıdır. Ama onların hatalarından ve kusurlarından sakınmak hayırlıysa, yine de nitelikleri izlenecek bir emsal teşkil etmelidir. Destansıydılar, yapabileceğimizin en azı onları yok saymamaktır. (Takip eden) yetmiş beş yıllık iniş çıkışlar özgürlük için ilk coşkunlukları fazlasıyla soğutmuştur. ([1864] 2018)

Blanqui'nin anlatımına göre Hébertistler “zafere götüren yücelikle aşılarmışsa” da “ölçülülükten yoksun”luk, “tutkunun aşırılığı”, “hezeyan”, “hatalar” ve “kusurlar”la birlikte. Bu Hébertist yorumu ‘iktidarı elde edemeseler de Büyük Devrim’in siyasi öznesi, öncüsü onlardı’ iddiasını da ortadan kaldırmaktadır. Blanqui ve takipçilerinin bu Hébertistler mitosunu kapatırken şu da söylenmelidir: Hareket ve ismini aldığı önderi Jacques Hébert’in (1757-1794) siyasi sicilleri hiç de öyle temiz değildir. Bazı pratiklerini açıklamak için “ölçülülükten yoksun”luk, “tutkunun aşırılığı” da yetersiz kalır.¹⁴

Blanqui'nin 1848 sonrası iyice ikna olduğu iddia edilen, ‘bu iş 1789’da bitebilirdi’ fikrinin yukarıda belirli bir olgunluğa getirildiği düşünülerek şimdi sorulabilir: Her şeyin başladığı Büyük Devrim’in en radikal kesiti kimin hanesine yazılacaktır? Blanqui külliyatının geriye bıraktığı tek bir özne vardır: Paris diktatörlüğü.

Fransa'nın ışık merkezleri ve karanlık merkezleri vardır. Burada, vilayetlerin bir köşesinde bir polip öbeğinin hareketsiz yaşamına rastlıyoruz. Orada, Paris’te düşüncenin tüm mayası. Paris beyindir; vilayetler bağırsak. Fransız toplumu, kimseye danışmadan her zaman kendi otoritesiyle eyleyen Paris inisiyatif almasa ne hâlde olurdu? 1789, 1830, 1848’in başarıları ülkenin coşkuyla alkışladığı onun diktatörlüğünün işleriydi. O muzaffer olduğunda daima ve her yerde mutluluk şarkıları, yenildiğinde gözyaşları. Paris gürleyen sesiyle tüm dünyaya konuşan, sözü yerkürenin öbür ucunda yankılanan dev bir hatiptir. Bu onun popülerliğinin, kudretinin ve nüfuzunun sırrıdır. Ona hakaret edenlerin vay hâline. ([1848] 2018)

Bu fikir Blanqui’de giderek daha belirleyici bir nosyon hâlini almıştır. Bütün düşüncesi, eylemi, Paris’tir. O bir kez ihanete uğramaz ve gerçek devrimcilerin elinde kalırsa Fransız Devrim Çağı zaferle nihayete erecektir. Benjamin haklı

1402 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenezim Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

olarak “Blanqui sadece Paris’te tahayyül edilebilir. ... Blanqui kendini ve işini yalnızca Paris’e ait olarak temsil eder” diye düşünmüştür (aktaran Le Goff, 2015: 71). Hallward Blanqui’nin bütün pratiğine yön verdiğini iddia ettiği üç siyaset dersinin birincisini “ilk ve en başta gelen” sıfatıyla şu şekilde ifade etmiştir: “Paris gibi büyük bir şehirde yoğunlaştırıldığında, insanlar ihtiyaç duydukları tüm güce sahiptir. Bunu uygulamayı tercih ederlerse haksız bir hükümete meydan okuyabilir ve onun baskıcı güçlerini alt edebilir” (2014: 36).

1789’a ve Jakobenlerin önderlik ettiği döneme bakınca -ki Blanqui’nin aldığı dersin ilk tarihsel referansları bunlar olmalıdır- Paris’in önemi elbette yadsınamaz. Hâlbuki Jakobenler buradan güç olarak bütün bir ülke ölçeğini saran, merkezi bir örgütlenmeyi çok önemsemişlerdir. Blanqui zamanına kadar tarihteki en radikal devlet aygıtının kurulma süreci bu ulusal ölçeği hedeflemiş, onu yarattıkça daha bir güçlenmiştir. Peki, Blanqui’de durum nedir? O soyut bir Paris diktatörlüğü dışında pek bir özne bırakmamıştır. Onun Paris’i aşan bir örgütlenme tahayyülüne sahip olduğuna dair herhangi bir ciddi veri de bulunmamaktadır.

Blanqui’nin özne ve somut siyasal mücadeleler bağlamında ele alınmaya çalışılan “Jakobenliği”nin üçüncü düzleminde ne yoktur? Tek bir sözcükle: Devlet. En başta iç ve dış savaşın örgütlenmesi için, siyasette tek bir iradenin yaratılması, ulusal ölçeğin tamamını kapsamayı hedefleyen çok katlı bir merkezileşme ve bunlar için ve bunlarla birlikte bir devrimci diktatörlük 19. yüzyıl sonu Fransası’nda ya da başka herhangi bir yer ve zamanda ancak hâlihazırdaki devletin yerine yeni ve olağanüstü bir devlet aygıtı yaratarak mümkündür.

1793’te ilan edilen Devrimci Yönetim ve Terör, Blanqui’nin karşı-devrimcilerin hakkından gelme tahayyülünün çok ötesine geçmiştir. Terör’ün anlamı, devletin ve halkın ve bunların birliğinin iç ve dış savaşa odaklanmasıdır. Blanqui’nin bu kavrayışa en yaklaştığı an bir önceki bölümde aktarılan *La Patrie en danger* pasajının yazıldığı zamandır. Fransa’nın kapısında düşmanın olduğu gün “ulusal hatıralar”dan¹⁵ ötesi sezilebilmiştir. Ancak sezginin de önünde engeller vardır: Hatırlanacağı gibi orada da, Fransız devrimcinin 1848’den sonraki âdeti gereği 1792’den sonrasını, Jakoben önderliği anmaya dili varmamıştır.

Blanqui’nin 1870 sonunda yaşadığı sarsıntıyı ve hayal kırıklığını şuradan anlıyoruz: “Eğer vilayetler teslim olur ve Paris kendisini savunursa, Paris Fransa’dır. Eğer Paris düşer ve bir vilayet düşmana direnmeye devam ederse, o zaman bu vilayet ulus olur. Nerede insanlar bağımsızlık için mücadele ederse, orası Cumhuriyet’tir” ([1870] 2018). Demek ki Paris’in bile kaybedilmesi

gündeme gelmiş, kurgusal bir vilayetin onun önüne geçmesi düşünülebilmıştır.

17 Mart 1871’de, Blanqui tanıklık edeceği üçüncü devrimden, Paris Komünü’nün ilanından bir gün önce yeniden esir düşmüştür. Tarihteki ilk proleter iktidar olma onurunu yaşayacak devrimde tam da Blanqui’nin istediği gibi Paris kesin olarak alınmıştır. Şimdi Paris Blanqui’nin hep düşündüğünden çok daha ileridedir ve üstelik merkezinde ilk kez Blankiciler de vardır. Önceki Fransız devrimlerinde Blanqui’nin ‘bu yüzden’ dedikleriyle kıyaslanabilecek düzeyde bir ihanet de yaşanmamıştır. Devrimciler birbirlerine Robespierre’in Danton ve Hébert’e yaptığını yapmamış, kardeş kanı dökülmemiştir. Dahası Hristiyanlığın reddi konusunda taviz verilmemiştir. Sonrası malumdur...

Blanqui’nin öğrencileri etkili aktörlerinden oldukları Komün’ü, kimi haklı kimi haksız gerekçelerle, esnasında ve sonrasında eleştirmişlerdir. Bunlardan en ironik bulunanı Blankist militan Gaston Da Costa’nın (1850-1909) Komün’ün “tek bir sözcükle ifade edilecek olursa, sadece Jakoben” bir pratik olduğu yorumudur (aktaran Greene, 2017).

Kariyerinin son devrimi olarak kalacak Komün hakkında hiç konuşmadığı bilinen Blanqui (Greene, 2017), Komün’ün yenilgisi ardından hapiste *Yıldızlardan Ebediyete* “fantazmagori”sini, “astronomiyi temel alan bir varsayım”ını yazmıştır. Metnin siyaset, toplum ve tarihle açıktan ilişkilendiği sınırlı anların büyük bir bölümünün ve özellikle bir sonuç olarak da okunabilecek “Özet” kısmının bu satırların yazarında yarattığı düşünceler şunlardır: *Yıldızlardan Ebediyete* büyüklüğü şüphe götürmez bir devrimci olan Blanqui için kesinlikle bir yenilgi metnidir. Komün’ün Blanqui’nin tüm devrimleri içerisinde gönlünden geçen kaidelere en çok uyanı olmasına rağmen yenik düşmesi bunun önemli bir nedeni olsa gerektir. Sanki *Yıldızlardan Ebediyete*, Blanqui’nin devrim doktrininin iflasının kabulünde filizlenmiştir. Artık, Blanqui’nin ‘ilerleme zorunlu değildir, irade gerektirir’ doğru ve haklı sabitinin yanına, ‘ilerleme olsa bile evrensel ve ebedi olamaz’ fikri koyulmuştur ([1872] 2015: 95-97). Farklı yıldızlardaki Taureau Kalesi Hapishanesi pencerelerinden ebediyete bakan ikiz Blanqui’ler o an Blankist değildir.

Sonuç

Blanqui’nin bu çalışmada da başvurulan kimi araştırmacılarının üzerinde uzlaştığı gözükken “Jakobenliği”ne bir tahlil çabası güden bu çalışmada varılan sonuçlar şöyle özetlenebilir: Ondaki Jakobenzimin üç düzlemde ele alınabilir. İlk düzlem Jakobenlerin Rousseau’dan esinle ve devrim esnasında şekillendirdikleri cumhuriyetçiliklerinin -ki bunu uygulama şansları olmamıştır-, gönüllerinden

geçen toplum projesinin Blanqui'de nasıl karşılık bulduğu üzerinedir. Buna göre Fransız Devrimi'nin bu radikal döneminin miras bıraktığı, birey karşısında bütünü, kamunun öne çıkarıldığı yurttaşlık, yurtseverlik, laiklik gibi erdem ve normlar Blanqui'nin bütün kariyerine damga vurmuştur. Bunlar Blanqui için sanki bir Fransızın, hele hele bir Fransız devrimcisinin olmazsa olmazlarıdır. Evrensel bir kurtuluş için devlet aygıtının kullanımının önemi kadar halk egemenliğini de vurgulayan bu radikal cumhuriyetçilik Blanqui'nin, çağının en iktidarcı devrimci geleneklerinden birini yaratırken bastığı zemindir. Ondaki bu kamucu fikirler ve siyasi belirlenimcilik Blanqui'ye atfedilen Jakobenliğin en güçlü yanıdır. Öte yandan yine gösterilmeye çalışıldığı üzere, bu cumhuriyetçilik ona özgü değildir. Blanqui'yi bu Jakobenliği ile çağdaşı Fransız devrimcilerinin genelinden ayırt etmek kolay değildir.

İkinci düzlem, Jakobenlerin liderlik ettikleri dönemden beslenen bir pratik tahayyüldür. Blanqui Büyük Devrim'de terörün zorunluluğuna iknadır, iktidar sonrası karşı-devrimciler baskı altında tutulmalıdır. Blanqui Jakobenlerdeki büyük zenginlik düşmanlığına benzer fakat sonunda komünizm olan bir cumhuriyet öngörmüştür. Bu düzlemin bir diğer bileşeni ise dış savaştır. 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı karşısında Jakobenlerin tüm ülkenin vatan savunmasına yönlendirilmesi pratiği Fransız ihtilalci tarafından yardıma çağrılmıştır. Bütün bunların yanında, Blanqui 1848'den sonra bir kez üzerini çizdiği Jakobenlere karşıtlığını koruyarak 1793-94'e bakmaya çalışmıştır. Büyük Devrim'in en sol kesitinden geriye öznesiz ve bulanık bir iktidar kurgusu kalmıştır.

Üçüncü düzlem Blanqui'yi Jakoben Cumhuriyet'e daha bir yakından baktırmaya çalışmıştır. İkinci düzlem 1793-1794 pratiğinin soyutlanması ve yeniden kurgulanması ise bu düzlem somutun kavranışıdır. Blanqui'nin anti-Jakoben argümanlarının gerçekçiliğinin tartışıldığı bu kısımda devrimin Jakobenlerin hataları ya da ihanetinden öte tarihsel olarak yenilmesi gerektiği düşüncesine onun ne kadar yabancı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Fransız ihtilalci bir tarihten sonra, kaybedilen devrimleri anlamak yerine tamamlamayı, kendi bildiğini okumayı tercih etmiştir. 1830 ve 1848 yenilgileri üzerine düşünceler ilk devrime de yansıtılmış ve onda da bir suçlu, bir hain bulunmuştur. Buradan bakınca, denilebilir ki, Blanqui'ye göre doğru öznenin varlığında kaybedilecek devrim yoktur.

Son olarak, Blanqui'nin önceki devrimlere eleştirileri Komün'de düşünülmüştür. En önemsenmiş pek çok Blankist şartın sağlanmasına karşın Komün yeni bir Fransız çağını açmak yerine eskisini, Fransız Devrim Çağını kapatmıştır.

Elinizdeki Jakobenzim tahlili üzerinden Şu da söylenmelidir: Blanqui'nin iktidar tahayyülü, komünizmi ve dahası devleti ngren bir komünizm fikrini ihtiva etmesine karşın Jakobenzim dönemi kavrayıp, aŐmanın uzağındadır. Bu durum, Blankiciliğin alametifarikasının iktidarın kullanımına değil fethine yönelik olması sayesinde, kavramı gölgede bırakmamaktadır. Diğer taraftan Blankizimden iktidar sonrasına orijinal pek az Şey devredilebilir gözükmektedir. Jakobenzim ve Blankizim iki ayrı kavram olarak varlığını devam ettirmesinin bir nedeni de budur.

Peki, nedir Blanqui'yi özgün kılan, hatırdaki tutan? Komploculuk, darbecilik. Blanqui pratiği pek çoklarınca en çok bu açıdan eleŐtirilip, reddedilmiŐtir. Hâlbuki Blanqui'nin devrimci yaŐamında önemsemediği, göz ardı ettiği ya da göremediği koŐullarla eşitlik adına bir komployu da bir darbeyi de yapacak potansiyel ve iradeyi birilerinin buluŐturması fena mı olurdu? Kimi norm, ideal ve eğilimler bu yordamı ihtilalcilere yasaklasa da siyaset kendi bildiğini okumuştur, okuyacaktır.

Sonnotlar

1 Le Goff kapsamlı bir çalışmanın ürünü olan *The Blanqui Archive* internet sitesinin Hallward'la birlikte kurucusudur. Bkz. <https://blanqui.kingston.ac.uk/> Okuduğunuz metnin hazırlanmasında bu değerli arŐıvden ziyadesiyle yararlandığı belirtilmelidir.

2 Blanqui ([1834] 2016a) andığı Saint-Just sözünü 26 Şubat 1794'te sunulan bir rapordan alıntılanmıŐtır.

3 Babeuf'un Jakobenzimlere dair nihai ve ardıllarına bıraktığı anlayıŐını gözlemlemek için 9 *Ventse*, Yıl IV (28 Şubat 1796) tarihli Joseph Budson'a mektubundaki Şu kişisel değerlendirmesine kulak verilebilir: "[...] GrŐm ilkelerde hiçbir zaman deđiŐmiŐ değil; ama bazı insanlar hakkında fikrim deđiŐti. Bugün, Devrimci [Yönetim], Robespierre, Saint-Just vd. hakkında, bir zamanlar çok karamsar olmakla yanıldığımı açık yüreklilikle itiraf ediyorum. Tek başlarına bu insanların, hepsi birlikte bütün devrimcilerden daha değerli olduklarına ve diktatoryal hkmetlerinin fevkalade iyi dŐnlmŐ olduğuna inanıyorum. Bu insanlar ve hükümet yok olalı beri olup biten her Şey, bu iddiayı herhlde oldukça baŐarılı bir Şekilde haklı kılmaktadır. Artık, bu insanların büyük suçlar iŐledikleri ve cumhuriyetçilerin sonunu getirdikleri konusunda benimle hiç de aynı görüŐte değilim. Hiç değilim ve Şuna inanıyorum: Cumhuriyetçilerin sonunu getiren *Thermidorcu* gericilik olmuştur. Hbert ve Chaumette masum muydular sorusundan imtihana girmeyeceğim. Öyle olmaları durumunda bile, ben yine Robespierre'i haklı buluyorum. [...]" (aktaran Giritli, 1987).

4 Çalışma sırasında karşılaşılan nadir örneklere birinde Rousseau'nun deizmi Blanqui'nin radikal ateizminden payını düşeni almıştır: "Auguste Comte'un Voltaire ve

Rousseau felsefelerine ilişkin rezil dokunaklılığı. ... 18. yüzyılda sadece iki okul görüyor, ikisi de deist. Diderot, d’Holbach, d’Alembert, La Mettrie, Helvétius, vd.’nin temsil ettiği materyalist ve ateist okula dair tek bir sözcük bile yok. Cesur adamın bu grubu gözden kaçırdığı bir maksadı var. Ateizmi sadece pozitivizm adına keşfetmek istiyor” ([1869] 2016e). Le Goff da Blanqui’nin Rousseau’nun “deistliği” üzerine yazıp, eleştirdiği bir örneğe değinmiştir (2015: 33).

5 *Hôtel de Ville* Paris belediye binasıdır; 1848 Devrimi’nde Geçici Hükümet’in merkezi olmuştur.

6 4 Mayıs 1848’de toplanan Ulusal Meclis, Paris solunun öngördüğü gibi devrimi boğacak bir bileşime sahiptir. 15 Mayıs gösterisi Polonya davasına bir destek yürüyüşü olarak başlamış, ancak Meclis’e karşı bir kalkışma hâlini almıştır. Takip eden günlerde 15 Mayıs’ta yaşananlar gerekçe gösterilerek Blanqui ve Barbès gibi proletaryanın önderleri yakalanıp hapse atılmış; Louis Blanc, Ledru-Rollin, Caussidière gibi 48 Jakobenlerinin tasfiyesinin yolu açılmıştır.

7 Bkz. *The Blanqui Archive. Chronology*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/chronology/>. Son erişim tarihi: 17/06/2023.

8 Bu yargı, Blanqui için bu çok önemli meselenin mücadele konusu oluşunu göz ardı ettirmemelidir. Onun Fransız cumhuriyetçiliğinin en temel ve uzlaşmaz yönlerinden biri eğitim konusudur ve bunun mücadelesi tüm siyasi hayatında ve özellikle II. İmparatorluk’un gericiliğine karşı çözümlerinde izlenebilir. Örneğin: “Kim özgürlük ve ekonomi bahanesiyle, özgür eğitim adına zorunlu ve parasız eğitimi reddederse o Cizvitliğin bir ajanıdır. Kendisine cumhuriyetçi, devrimci, komünist, ateist, materyalist, sosyalist, komünist, Proudhonist demesi fark etmez” ([1869-1870] 1885a: 180).

9 Lamartine’in, Rothschild için ‘doğurganlık yağdıran bir bulut’ nitelimesinde bulunmasına mukabil Blanqui sermayenin devrim karşısında bir anda tüm yağmurları kestiğine işaret etmiş; 1850’de yazar ve sermayedara saldıran bir yazı kaleme almıştır ([1850] 1885b: 100-102). 1866’da ise şu kanaattedir: Cumhuriyetçi dönemde [1848] sermaye Aventin Tepesi’ne çekilmiştir. Kendi kazancını azaltmak pahasına, kitleleri aç bırakıp, boyun eğmeye zorlamıştır ([1866] 1885b: 54-56). 1869’da sermayenin bunu yaparken bile birikimlerini arttırdığından dem vurmıştır ([1866] 1885b: 56). Yine 1869-1870 imzalı metinlerinde şu akıl yürütmeler vardır: Sermaye bu kaçışını fiziksel hacminin küçüklüğü sayesinde yapabilmektedir; bir bakmışsın devrimin ertesi günü uçup gitmiştir ([1869-1870] 1885a: 162). İnsanları sıklıkla etkileyen bu facia üç grubun suçudur: Birincisi çevrimden para çekip bunu bir bonusla borç veren tefeciler, ikincisi güvenmediği için paralarını vurguna yatıran korkaklar, üçüncüsü devrimden sonra taç ve mallarını hatta sponsorluklarını korku, nefret ve intikamla geri çekecek zengin kastlar ([1869-1870] 1885a: 130).

10 Çeviride “refah” yerine “rahatlık” yazılmıştı, İngilizcesindeki (Blanqui, [1832] 2016f)

well-being yerine “refah” sözcüğü tercih edilmiştir.

11 Blanqui bu toplumsal kesim için şöyle demiştir: “Binlerce seçkin insan, yoksulluğun bağrında mum gibi erimektedir. Sermayenin baş belası, karakancalosudur onlar. Sermaye, kime kin besleyeceğini bilir, yanılmaz bu konuda. İlerlemenin görünmez silahları olan şu *déclassé*’ler, alttan alta halk yığınlarını kabartan ve onları ruh çöküntüsü içinde çürümekten alıkoyan gizli tohumlardır. Yarın, devrimin yedek gücü olacaklar onlar” ([1869-1870] 1990: 107-108). Bu eğitimli yoksullar ordusu II. İmparatorluk’un gericiliği karşısında ve devrim için Blanqui’nin en önemsedığı gruptur. Yazının başlarında Blanqui için düşüncenin maddeden üstün olduğu belirtilmişti, kafa emekçisi de kol emekçisinden üstündür onun için.

12 Nancy’de maaşlarını alamadıkları için kazan kaldıran askerleri halk kucaklamışken, Lafayette’in (1757-1834) gönderdiği M. de Bouillé (1739-1800) isyanı sert bir şekilde bastırılmıştır. Kurucu Meclis’in tasvip ettiği müdahaleyi gerçekleştiren Bouillé’yi Kral ‘ileride de bize iyi hizmetler vereceksiniz’ diye onurlandırmıştır (Mathiez, [1922-1924] 1940: 132-134).

13 Bu meselede Bensaïd ve Löwy, Blanqui’yi bambaşka okumuştur: “Bir diğer şaşırtıcı özelliği, Blanqui’nin düşmana karşı tutumudur: Sınıf savaşını vaaz ettiği, tutkuyla sömürücüleri suçladığı ve halkçı intikam çağrısında bulunduğu kadar; Blanqui terör, giyotin ve idam mangaları tarafından geri püskürtülüyordu. Karşı devrimciler, özellikle ruhban için önerdiği en ağır ceza Fransa’dan sürgündür. Bu noktada (ateşli bir muhalifi olduğu) 1794 Jakobenzminden ziyade Antik Atina demokrasisine yakındır. Kapitalistlere -‘vampirler ırkı’na- gelince, halkın iradesinin tam komutası onları güçsüz kılacak ve ‘yeni ortama boyun eğeceklerdir.’ Mesele onlara karşı giyotin kullanmak değildir: ‘Şüphesiz ki, kardeşlik [*fraternité*] birinin kardeşini öldürmesinin imkânsızlığı anlamına gelir” (Bensaïd ve Löwy, [2006] 2014: 30). Bu değerlendirmeye üstüne ilk elden şunlar söylenebilir: Atina’nın *ostrakismos*u Blanqui’nin aklından geçen şey olmadığı gibi; o, kapitalistler ve ruhbanı halkın kardeşi olarak görmemiştir. 1794 Jakobenzmine muhaliftir ama bu karşı-devrime karşı terör üzerinden değildir. Terör’ün araçları ile amaçları birbirinden ayrı düşünülebilir. 1794’te Blanqui ‘daha fazla terör’ diyen Hébertçilerle yürümüştür.

14 Hébert ve takipçilerinin bu türden kimi pratiklerinin bir resmi için bkz. Jaurès, [1901-1908] 2016: 222-230.

15 1870’te Fransa-Prusya Savaşı sırasında Fransız emekçilerinin 1792’nin “ulusal hatıraları”na kapılmasının yaratacağı riskten dem vurmıştır. Marx’ın kastettiği eğilimin başını Blankistler çekmiştir, (Marx, [1870] 1986: 269).

Kaynakça

Ağaoğulları M A (2010). *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi

1408 Başıoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları’na Armağan*, Bir Jakobenzim Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

Yayınları.

Ağaoğulları M A (2020-2021). *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Baçoğlu S (2021). *Marx ve Jakobenler*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Benjamin W (2002 [1927-1940]). *Pasajlar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bensaïd D (2006). *Köstebek ve Lokomotif*. İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Bensaïd D ve Löwy M (2014 [2006]). Auguste Blanqui, Heretical Communist. *Radical Philosophy*, Mayıs-Haziran, 185, 26-35.

Bernstein S (1971 [1970]). *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection*. Londra: Lawrence & Wishart.

Blanqui A (1885a). *Critique Sociale, Cilt-I*. Paris: Félix Alcan.

Blanqui A (1885b). *Critique Sociale, Cilt-II*. Paris: Félix Alcan.

Blanqui A (1976 [1869-1870]). İçinde: M Tunçay (der), *Sosyalist Siyasal Düşünüş Tarihi Cilt-I*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 87-111.

Blanqui A (1990). *Seçme Yazılar*. Çev. V Günyol, İstanbul: Logos Yayıncılık.

Blanqui A (2015 [1872]). *Yıldızlardan Ebediyete*. Çev. C Yardımcı, İstanbul: Metis Yayınları.

Blanqui A (2016a). *Equality is Our Flag (Le Libérateur no. 1, 2 February 1834)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/equality-is-our-flag-2-february-1834/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016b [1851-52]). *Work, Suffer and Die*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/work-suffer-and-die-c-1851-52/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016c). *Fragments philosophiques et politiques (1840s-70s)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/fragments-philosophiques-et-politiques-1840s-70s/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016d [1848]). *To the Mountain of 1793! To the Pure Socialists, Its True Heirs! (3 December 1848)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/to-the-mountain-of-1793-to-the-pure-socialists-its-true-heirs-3-december-1848/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016e [1869]). *Notes on Positivism*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/notes-on-positivism-1869/#fn-1370-1>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Blanqui A (2016f). *Defence Speech at the 'Trial of the Fifteen' (12 January 1832)*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/texts/auguste-blanquis-defence-speech-at-the-trial-of-the-fifteen-12-january-1832/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Baçoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan, Bir Jakobenizm Tahlili: Blanqui ve 1409 Devrimleri*. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

Blanqui A (2018). Philosophical and Political Fragments. İçinde: P Le Goff ve P Hallward (düz). *The Blanqui Reader. Political Writings, 1830-1880*. Londra: Verso, 129-170.

Buonarroti P (1836 [1828]). History of Babeuf's Conspiracy of Equals. Londra: H. Hetherington.

Çelebi A (2015). Dilin Karanlığı, Modernliğin Cehennemi: Walter Benjamin, Auguste Blanqui'nin Yıldızlardan Ebediyete Kitabını Okuyor. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 99-151.

Eisenstein E E (1959). *The First Professional Revolutionist: Filippo Michele Buonarroti (1761-1837)*. Cambridge: Harvard University Press.

Engels F (1977 [1874]). Blankici Komün Mültecilerinin Programı. İçinde: *Seçme Yapıtlar, Cilt II*. Ankara: Sol Yayınları, 453-461.

Engels F (2012 [1895]). Giriş [1895]. İçinde: *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850*. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 127-149.

Giritli A (1987). Fransız Devrimi: Bir Mirasın İzinde. *Gelenek*, 6. <https://gelenek.org/fransiz-devrimi-bir-mirasin-izinde/>. Son erişim tarihi, 5/9/2023.

Greene D E (2017). *Communist Insurgent: Blanqui's Politics of Revolution*. Chicago: Haymarket Books.

Greene D E (2019) The Blanqui Reader: Political Writings, 1830–1880, *Socialism and Democracy*, 33:1, 223-226,

Hallward P (2014). Blanqui's Bifurcations. *Radical Philosophy*, Mayıs-Haziran, 185, 36-44.

Hutton P H (2013). Legends of a Revolutionary: Nostalgia in the Imagined Lives of Auguste Blanqui. *Historical Reflections*, 39(3), 41-54.

Jaurès J (2016 [1901-1908]). *Fransız Devrimi'nin Sosyalist Tarihi*. Çev. K Büyüktuncer, Ankara: Dipnot Yayınları.

Kılınc B (2015). Blanqui'nin Ebedi Tekerrürü. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 153-186.

Le Goff P (2015). *The Militant Politics of Auguste Blanqui (Yazarın doktora tezidir)*. <http://wrap.warwick.ac.uk/77812/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.

Le Goff P (2020). *Auguste Blanqui and the Politics of Popular Empowerment*. Londra: Bloomsbury Academic.

Louis P (1966 [1936]). *Fransız Sosyalizmi Tarihi (1789-1950)*. Çev. Ş Hulûsi, İstanbul: Dördüncü Yayınevi.

1410 Başoğlu S (2023). *Mehmet Ali Ağaoğulları'na Armağan*, Bir Jakobenzim Tahlili: Blanqui ve Devrimleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(4), 1376-1411.

- Martin G (1967 [1948]). *1848 Devrimi*. Çev. S Belli, Ankara: Anadolu Yayınları.
- Marx K (1975 [1844]). Critical Marginal Notes on the Article “The King of Prussia and Social Reform. By a Prussian”. İçinde: *Collected Works, Cilt-3*. Moskova: Progress Publishers, 189-206.
- Marx K (1986 [1870]). Second Address on the Franco-Prussian War. İçinde: *MECW, Cilt-22*. Moskova: Progress Publishers, 263-270.
- Marx K (2016 [1871]). Fransa’da İ Savaş. İçinde: *Fransız Ülemesi*. Çev. E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 252-458.
- Mathiez A (1928). Notes inédites de Blanqui sur Robespierre. *Annales historiques de la Révolution française*, 28, 305-321.
- Mathiez A (1940 [1922–1924]). *Fransız İhtilâli*. Çev. ř Kaya, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Mathiez A (2016 [1928]). *Critical assessments, Albert Mathiez*. <https://blanqui.kingston.ac.uk/critical-assessments/albert-mathiez/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Rancierè J (2015 [2012]). Önsöz. İçinde: *Yıldızlardan Ebediyete*. İstanbul: Metis Yayınları, 19-33.
- Spitzer A B (2013 [1957]). *L. Auguste Blanqui’nin Devrimci Teorileri*. Çev. S. Ağırnaslı, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- şengül M (2000). Sosyalizm Tarihinden İki Portre: Babeuf ve Blanqui. *Gelenek*, 63, <https://gelenek.org/sosyalizm-tarihinden-iki-portre-babeuf-ve-blanqui/>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Verlière A (2016 [1865]). *Candide No 8. 27 Mai 1865*. <http://blanqui.kingston.ac.uk/wp-content/uploads/Candide-8-1865.pdf>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.
- Villeneuve E (2016 [1865]). *Candide No 4. 13 Mai 1865*. <http://blanqui.kingston.ac.uk/wp-content/uploads/Candide-4-1865.pdf>. Son erişim tarihi, 17/6/2023.